

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Філософський факультет

Кафедра етики, естетики та культурології

ПОСТМОДЕРН ЯК ЗМІНА КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ

Кваліфікаційна робота за спеціальністю 034 культурологія
на здобуття освітнього ступеня бакалавра культурології

Студент-виконавець:

АНТКІВ СОФІЯ ОЛЕГІВНА

IV курс

спеціальність 034 «культурологія»

ОПП «Культурологія»

Науковий керівник:

МАСЛІКОВА ІРИНА ІГОРІВНА

д.ф.н., доцент,

завідувач кафедри

етики, естетики та культурології

Допущено до захисту:

Зав. кафедри _____

Київ-2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. КРИЗА МОДЕРНУ ЯК ПРИЧИНА ЗАРОДЖЕННЯ ПОСТМОДЕРНУ	
1.1. Загальна характеристика філософських парадигм модерну	7
1.2. Анти-просвітницький поворот у філософії та культурі.....	12
1.3. Посткласична філософія як критика ідеалів модерну.....	17
РОЗДІЛ II. КУЛЬТУРНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ДОМІНАНТИ ПОСТМОДЕРНУ	
2.1. Визначення та загальна характеристика головних рис епохи постмодерну..	27
2.2. Аналіз соціокультурних трансформацій епохи постмодерну.....	30
2.3. Криза ідентичності у постмодерні.....	34
РОЗДІЛ III. КУЛЬТУРА СПОЖИВАННЯ АБО ЛОГІКА ПІЗНЬОГО КАПІТАЛІЗМУ ПОСТМОДЕРНУ	
3.1. Соціокультурна роль практики споживання у розумінні Ж. Бодрієра та Г. Маркузе	42
3.2 Логіка пізнього капіталізму Фредріка Джеймісона.....	48
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	60

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Тема переходу від модерну до постмодерну залишається однією з самих актуальних у культурології середини ХХ - початку ХІХ ст. У сучасному світі, що стрімко набуває нових культурних форм під впливом технологічного прогресу, глобалізації та інших процесів, феномен постмодерну є надзвичайно важливим, охоплюючи у собі практично всі сфери життя людини. Відповідно, дослідження постмодерну як кінця модерну є ключем до розуміння сучасних культурних, соціальних та політичних викликів, дозволяючи глибше зрозуміти процеси, які стали головними у ХХІ столітті. Постмодерністи критикували і деконструювали традиційні цінності та ієрархії, прагнучи до пошуку нових культурних орієнтирів у світі. Так само постмодерн розширив рамки та стимулював до появи нових методів вивчення та дослідження форм культури та мистецтва. Дослідження постмодерну грає вирішальну роль у розумінні політичних та соціальних процесів, ідеологій тощо. Таким чином, дослідження культурного феномену постмодерну є важливим кроком у розумінні сучасного світу та його трансформацій, допомагаючи нам адаптуватися до нових реалій, знаходити нові смисли та цінності, а також формувати нові стратегії розвитку.

Об'єкт дослідження: постмодерн в культурно-історичних змінах.

Предмет дослідження: теоретичні концепції модерну та постмодерну в осмисленні зміни культурних епох.

Мета дослідження: здійснити аналіз культурно-історичних змін в напрямі епохи постмодерну, визначити його основні риси та принципи, культурні практики та їх вплив на формування ідентичності особистості.

Завдання дослідження:

1. Розкрити філософські принципи та соціокультурний простір модерну;

2. Визначити та описати анти-модерністські тенденції у філософії та культурі, які стали передумовою постмодерну;
3. Виокремити основні риси та принципи постмодерну як культурної епохи;
4. Дослідити вплив постмодерну на формування ідентичності у сучасному суспільстві;
5. Описати головні культурні практики суспільства постмодерну.

Структура та зміст. Кваліфікаційна робота складається з вступу, трьох розділів та висновків.

У першому розділі наведені загальні особливості модерну та його роль в історико-культурному розвитку людства; детально описана криза модерну, яка стала реакцією на низку політичних та філософських постулатів модерну, що втратили свою актуальність; розглянуто формування та основні досягнення посткласичної філософії; описано головні ідеологічні рухи пізнього модерну.

У другому розділі описано появу та головні характеристики постмодерну як наслідку кризи модерну; розглянуто головні соціокультурні зміни, які визначили цей ідеологічний проект; виокремлено кризу ідентичності як головну з культурних проблем постмодерну.

У третьому розділі проаналізовано теорію практики споживання як визначальної у постмодерні та роль капіталізму у цьому процесі.

У висновках проаналізовані отримані результати роботи.

Огляд літератури з теми дослідження.

У першому розділі дослідження було розглянуто праці, що описують кризу модерну та її вплив на формування постмодерністської думки. Юрген Габермас у своїй праці "Філософський дискурс модерну" досліджує еволюцію філософської думки від Просвітництва до сучасності, виявляючи внутрішні суперечності та обмеження модерністського проекту. Він

підкреслює, що криза модерну полягає у втраті віри в розум та прогрес, що призводить до фрагментації та релятивізму. Підручник “Культура ранньомодерної Європи” В. О. Балух і В. П. Коцура деталізує особливості формування соціокультурного середовища доби раннього модерну.

У другому розділі було проаналізовано ключові праці, що визначають основні риси та принципи постмодерністської думки. Жан-Франсуа Ліотар у своїй книзі "Ситуація постмодерну" визначає постмодерн як "недовіру до метанаративів", тобто відмову від універсальних істин та великих ідей, що претендують на пояснення всього соціокультурного життя. Жан Бодріяр досліджував у своїх працях феномен симуляції та гіперреальності, стверджуючи, що у постмодерному суспільстві реальність замінюється її образами та симулякрами. Зигмунт Бауман у книзі "Плинні часи" аналізує сучасне суспільство як стан постійної зміни та невизначеності. Він стверджує, що традиційні інститути та цінності втрачають свою стабільність, що призводить до кризи ідентичності та відчуття невпевненості у майбутньому. Хосе Ортега-і-Гассет у своїй праці "Бунт мас" розглядає феномен масової культури та її вплив на суспільство. Він стверджує, що масова культура веде до нівелювання індивідуальності та втрати культурних цінностей. Стюарт Голл у своїй статті "Questions of cultural identity" аналізує проблему ідентичності у постмодерному контексті, підкреслюючи її фрагментарність, множинність та залежність від культурних та соціальних контекстів.

У третьому розділі було розглянуто праці, що аналізують зв'язок між постмодерном та розвитком суспільства споживання. Герберт Маркузе у своїй книзі "Одновимірна людина" критикує споживчу культуру, керуючись тим, що вона веде до одноманітності, конформізму та втрати критичного мислення. Жан Бодріяр у своїй праці «Суспільство

споживання» аналізує сучасну економіку як систему, що базується на виробництві та споживанні знаків та символів, а не реальних товарів та послуг. Фредрік Джеймісон у своїй книзі "Постмодернізм, або Культурна логіка пізнього капіталізму" досліджує постмодерн як культурний феномен, тісно пов'язаний з розвитком пізнього капіталізму. Він розглядає такі ключові поняття, як пастиш та шизофренія, щоб продемонструвати, як постмодерністська культура відображає соціальні та економічні трансформації епохи. Цей огляд літератури наявно демонструє, що складність та багатогранність постмодерну як явища вимагає комплексного дослідження. Постмодерн є не лише реакцією на кризу модерну, а й новим ідеологічним проектом з власними культурними, філософськими та соціальними особливостями.

I. КРИЗА МОДЕРНУ ЯК ПРИЧИНА ЗАРОДЖЕННЯ ПОСТМОДЕРНУ

1. Загальна характеристика філософських парадигм модерну

Під терміном “модерн” частіше за все мається на увазі історичний період, що збігається з початком Нового часу - період від кінця XV століття та початку XX. Гегель відмежовує терміном «Новий час» християнський германський світ від романського та грецької античності, з яких він постав. Слово "модерн" стало головним для опису цієї епохи, оскільки її головною особливістю є прогрес, прагнення до нового, до швидких змін та оновлення, на протигагу премодерну, який характеризується пануванням традиції та повільним історичним розвитком. Під час модерну напрочуд швидко, в порівнянні з премодерном, відбулися головні суспільні процеси, які є творцями сучасного світу: індустріалізація, науковий прогрес, становлення капіталістичної системи, формування громадянського суспільства тощо. Серед філософських ідей та концептів модерну виділяється гуманізм, індивідуалізм, раціоналізм, матеріалізм, утвердження прогресу в пізнанні та в різних галузях суспільного життя, прагнення до системної організації та до централізму в соціальному, економічному та політичному житті суспільства тощо. Тобто під модерном мається на увазі як історичний період після Середньовіччя та до Другої світової війни, так і своєрідний духовний проект сучасності (епоха Просвітництва тощо), який породив та сформував нові світоглядні парадигми. Отже, в цій роботі модерн буде розглядатися як частина культурологічної концепції “премодерн-модерн-постмодерн”.

Серед культурологів епоха модерну асоціюється з поширенням ціннісних домінант Просвітництва, індустріальною революцією, виникненням демократичних держав, розвитком експериментальних наук. В західноєвропейській філософській думці модерн трактується в дусі концепцій Ю. Габермаса та постструктуралістів. Для Габермаса модерн визначався індивідуалізмом моралі, правом на критику, автономією поведінки, ідеалістичною філософією, вірою в прогрес, раціональною організацією життя.

Габермас вважав Гегеля першим філософом, який артикулював модерн як проблему. На його думку, саме в кінці XVIII ст. дискурс про модерн був піднятий до рівня філософської теми. Французькі постмодерністи бачили модерн як сучасність у двох сенсах. У першому випадку модерн бере свій початок з кінця XVIII ст., разом із Великою Французькою революцією. Саме в цей період відбувається остаточна реалізація індустріального та капіталістичного суспільства. У другому випадку початок сучасності визначається на сторіття раніше, до середини XVII ст., коли проходила активна розробка ідеологічного проекту модерну. Сучасність за такого підходу охоплює Новий час та Новітню історію.

З чого почалася епоха модерну? На це не існує чіткої відповіді. Одні вчені пов'язують початок Модерна з падінням Константинополя в 1453, яке поклало край Візантійській імперії та вважається кінцем епохи Середньовіччя. Також слушною є версія про те, що модерн почався з епохи Відродження, адже саме Дж. Вазарі одним з першим використовує термін «модерний вік». Інші, як от Маршалл Маклюен, вважали початком модерну винайдення Гутенбергом друкарського верстата в 1440-х. Він пояснював це тим, що друковані тексти остаточно закріпили перевагу візуального над усним, через що людина позбавилась емоційності міфу і стала надавати пріоритет раціональному. Не менш важливим є і те, що друкарський верстат спричинив масове виробництво книг, що вилилось у швидшу комунікацію, і відповідно швидший перебіг суспільних процесів. За логікою Маклюена, подібний динамізм в комунікації змінив перебіг часу і породив більшість суспільно-політичних течій Нового часу, як от націоналізм.

Не менш цікавим варіантом того, що можна вважати початком епохи модерну, є реформація - релігійний рух Мартіна Лютера проти католицької церкви. Поштовхом для неї стало 95 тез, які були опубліковані 1517 року в Віттенберзі та критикували церкву за продаж індульгенцій. Реформація призвела не просто до переосмислення ролі церкви в суспільстві, а ліквідувала її диктат над філософією, політикою, літературою тощо. Кінець домінування католицької

церкви став головним поштовхом до створення системи громадянських прав та свобод, триумфу науки та створенням культу розуму, який спирався не на віру, а логіку. Філософія звільнилась від схоластики, а наука, на яку тепер орієнтувалося більшість мислителів, позбавилась релігійних обмежень та репресій. Таким чином, у модерні відбулися два взаємопов'язані процеси: падіння диктату церкви та зростання авторитету науки.

Ключова особливість модерну полягає в тому, що він перестав бути традиційним, тобто родовим суспільством. Це і є те, що головним чином відрізняє його від премодерну (окрім індустріалізації) - під час модерну відбувся розрив з традицією, яка опинилася під шквалом критики та більше не вважалася непохитним авторитетом. На місце культу традиції релігійного премодерну прийшов культ розуму, який відкидав всі ірраціональні прояви свідомості у вигляді сакральних культів, ритуалів тощо. Модерн поставив собі ціль стверджувати нові ціннісні моделі, які не будуть повторюваними з минулими епохами. Він розглядав себе як час, що повинен бути визнаним у самому собі. Не останню роль в такій різкій зміні світогляду зіграли географічні відкриття XV-XVI століття, які також називають епохою "великого прориву". Початком цієї епохи вважається 1492 рік, коли Христофор Колумб відкрив Америку. Тобто якщо в культурі Середньовіччя світ навколо сприймався як замкнутий простір в межах християнської картини світу, то відкриття нових континентів не просто познайомили європейців з іншими землями та народами, а відкрили нові життєві горизонти, які змінили уявлення людей про себе та навколишній світ. Модерн створив радикально іншу картину світу, де основними постулатами є розум, освіта, раціональність, позитивізм та прогрес. Гегель в передмові до "Феноменології духу" писав: "Неважко бачити, що наш є часом народження та переходу до нового періоду. Дух порвав з минувшим світом наявного буття і своїм уявленням про себе, є готовим залишити його у минулому і працювати над своїм перетворенням... Легковажність, як і нудьга, що поширюються у існуючому, невизначене передбачення – все це провісники того, що наближається щось інше. Це поступово подрібнення...переривається сходом,

який одразу, наче спалах блискавки, висвічує картину нового світу” [4, с. 6]. Модерн став революційним періодом людської історії, який відзначився формуванням нового, раціоналістичного світогляду та назавжди змінив те, як ми бачимо себе і світ.

Надзвичайно важливим аспектом модерну, який сформулював Гегель, стала суб'єктивність - принцип, який полягав у тому, що всі важливі сторони духовної тотальності проходять власний розвиток. Суб'єктивність у Гегеля отримала чотири конотаційних значення, які проявили себе у Модерні. Першим значенням є індивідуалізм: у світі модерну своєрідність, хоч би якою особливою вона не була, може претендувати на визнання. Друге значення - це право на критику: принцип модерну вимагає, щоб обґрунтованість того, що має визнавати кожен, була для нього очевидною. Третє значення - це автономія дії: часу модерну притаманно, щоб ми добровільно брали на себе відповідальність за те, що робимо. І нарешті, саму ідеалістичну філософію Гегель розглядає як діяння модерну; як те, що філософія осягає знаючу себе ідею.

Оскільки раціоналізація всіх сфер життя суспільства призвела до їх диференціації та впорядкування, модерн став часом формування та закріплення соціальних інститутів (університет, суд тощо), які також впровадили тенденцію на нормалізацію усіх процесів у вигляді встановлення правил, норм, кодексів тощо. Процес розпаду феодальних відносин призвів до формування капіталістичної виробничої системи, яка породила новий суспільний клас - буржуазію, власників засобів виробництва. З ними і пов'язується розквіт світської культури модерну, яка вже не орієнтувалась на церкву. У пізньому Модерні саме капіталізм став на чолі індустріального типу суспільного розвитку, при якому найбільша вартість від виробництва матеріальних благ досягається шляхом промисловості.

Ще одним важливим історичним процесом модерну, який запустила Реформація, стало формування концепту націй та національних держав з централізацією влади в руках суверена. Певним чином на це також вплинуло збільшення міст та індустріалізація, що створили новий соціальний порядок,

який вимагав взаємодії людей не в тісних та закритих комунах, а комунікацію у великих людських спільнотах. Не менш важливим в контексті осягнення модерну є процес урбанізації, коли відбулося розділення в часі і просторі основних сфер людського буття. В цей період виникли публічні місця, де відбувалися нові колективні відчуття (напр. загальний смак) - салони, кав'ярні, публічні парки, театри тощо. Місто у модерні стає місцем уніфікації ринкових відносин та породжує людину, яка прив'язана до суспільства лише приватним інтересом.

Модерн також надзвичайно важливий тим фактом, що саме в цей історичний період формується уявлення про історію як про єдиний, хоч і неоднорідний процес. Таке розуміння як породило проблеми, так і сформувало уявлення про час як певний ресурс, який ми можемо використовувати для вирішення проблем. Гегель писав: «Новий час надає всьому минулому в цілому деяку всесвітньо-історичну якість... Діагноз нового часу та аналіз минулої епохи відповідають один одному» [4, с.10]. Гегель вважав, що розрив з традицією, який відбувся в модерні, потрібно було обґрунтувати та пояснити, і саме тому люди того часу звернулися до філософії, яка замінила собою церковне трактування світу. Рене Декарт у своїй роботі «Міркування про метод» (1637 р.) першим описав раціоналістичну парадигму, на основі якої вже пізніше були створені головні філософські концепції Просвітництва, які і сформували головні цінності західного світу. Декарт вважав, що основою культури повинні бути наука та розум, а не релігія. І це було цілком в дусі XVII ст., коли зароджувалось Просвітництво і відбувався стрімкий підйом науки, що врешті решт призвело до індустріальної революції.

Окремо варто приділити увагу формуванню нового природознавства, оскільки це допоможе зрозуміти головні світоглядні парадигми модерну. У модерні, завдяки теоретичним здобуткам емпіризму, а саме обґрунтуванню значення досвідного пізнання, досвід як джерело відчуттів стає і джерелом пізнання, а експеримент тепер розуміється як спосіб задавати природі запитання. Це принципово відрізняється від схоластичної теорії Середньовіччя, оскільки

має утилітарну спрямованість та відповідає на вимоги часу. Ба більше, в багатьох концепціях експеримент починає розглядатися як головний спосіб у вирішенні того, чи є наукова теорія правильною, чи ні. Саме виникнення нового природознавства, що поєднує теорію з експериментальним пошуком і відкрило добу класичної науки. Його засновником став Галілео Галілей, який поєднував систематичний дослід з математичними розрахунками. Він досліджував закономірності руху природних об'єктів - небесних тіл на засадах аналізу механічних приладів - телескопу. Тобто він сприймав математичні розрахунки не як уможливлені, а як спосіб наукового доведення фізичної теорії. Таким чином, наука у Модерні стала домінуючою формою суспільної свідомості та головним предметом філософування. Тут важливо зазначити, що панування науки призвело не лише до стандартизації і раціоналізації сфери мислення, а й до уніфікації предметного світу. У Модерні систематичне наукове обґрунтування отримали такі поняття, як «маса», «сила», «кількість», «рух», «простір», «час», тощо, які до того належали саме до сфери філософського знання.

1.2. Анти-просвітницький поворот у філософії та культурі

Просвітництво в цьому контексті є історичною формою модерної культури, яка передбачала повну раціоналізацію всіх сфер соціокультурного життя. Кант описав Просвітництво як «мужність користуватися власним розумом» [25, с.17]. І не дарма, оскільки принцип культивування розуму став провідною ідеєю цієї доби культури. Розум почав відігравати визначальну роль у науці і став головним об'єктом інтересу філософів Просвітництва. В цей час сформувався раціоналізм Декарта і емпіризм Бекона, які виокремили різні методи наукового пізнання - дедукцію та індукцію. Ідея “очищення” розуму заради його правильного застосування та отримання істинного знання стає однією з визначальних проблем Просвітництва. А прозорість людської свідомості стала підставою самовизначення класичної науки. Таким чином, головними засобами створення нового суспільства у Просвітництві стала освіта та виховання. Розум і прогрес, як здатність людини до постійного

самовдосконалення отримали в цьому процесі вирішальну роль. Науково-технічні відкриття сприяли постійному вдосконаленню виробництва та давали підстави для просвітницького оптимізму, який культивував прогрес.

Розпад модерну, як домінуючого світогляду, відбувався поступово та розпочався задовго до становлення постмодерну у 2 половині ХХ століття. Підкреслений і всюдисущий раціоцентризм модерну відкидав елементи чуттєвого та ірраціонального світу, які не вписувались в логоцентристський дискурс філософів Просвітництва. Одним з цих елементів чуттєвого світу була воля, яка за своєю суттю була ірраціональною і мало піддавалась логічному поясненню. Відторгнення модерністами цього ірраціонального виміру, до якого також входили релігія та традиція, призвело до своєрідного культурного та філософського “протесту”, що виразилось у формуванні двох глобальних ідейних течій ХІХ ст. - романтизму і волюнтаризму. Тут варто виділити німецьке Контрпросвітництво, яке почалось в кінці ХVІІІ ст. та відкинуло ідеали та цінності раціоналізму, емпіризму, універсалізму тощо. Контрпросвітництво і прийдешні за ним течії були маніфестом розчарування в раціоналізмі та сформованому ним світобаченні, яке піднесло знання над вірою і утворило духовний вакуум, який не змогла заповнити наука.

Але найбільшим поштовхом до романтичного повороту ХІХ ст. стала Французька революція 1789-1794 рр. та початі після неї наполеонівські війни. Революція, яка починалась на засадах ідеалів Просвітництва і прагнула побудувати справедливе та рівне суспільство без монархії, перетворилась на кривавий терор, який призвів до масових страт, громадянської війни та диктатури спочатку якобінців, а потім Наполеона, який почав війну по всій Європі. Віра в силу та могутність розуму, на основі якого мав би з'явитися новий суспільний порядок, остаточно похитнулась. Французьку революцію в цьому контексті варто розуміти не як головну причину контрпросвітництва, а як фінальний поштовх для розвитку нової соціальної філософії, яка відкидала раціональність в ім'я чуттєвості, замість диктату прогресу прагнула повернутися до ідеалів минулого та ставила у центр світу не розум, а особистість.

Власне, саме тотальність раціонального у філософії Просвітництва призвела до відторгнення персонального суб'єкта, який мав розчинитися в безособовому порядку природи і стати частиною ідеального суспільства. Наслідком цього став підвищений інтерес романтиків до особистості, індивідуального суб'єктивізму та внутрішнього світу людини. Для романтиків найбільшу цінність представляє не розум, а людські почуття та фантазія, ірраціональні прояви нашої природи, такі як воля, інтуїція тощо. Найбільшим полем для розвитку цих ідей стало мистецтво, тому романтизм яскраво проявив себе у музиці, літературі, живописі тощо. Певною предтечею романтизму став сентименталізм, пік якого прийшовся на другу половину XVII ст. Німецький рух “Буря і натиск” (Sturm und Drang) є яскравим цьому прикладом. Учасники руху на знак протесту проти постулатів Просвітництва створювали літературні твори, яким була притаманна яскрава емоційність та сильний індивідуалізм. Однією з характерних особливостей світосприйняття романтизму, яка бере свій початок з сентименталізму, було намагання бачити в навколишньому світі певні ідеальні, високі стани, тобто глибоко суб'єктивне осмислення людиною реальності. По суті, романтики були у постійному пошуку ідеалу в дуже далекій від ідеалу дійсності. Найбільшою загадкою для романтиків була сама людина, як містичне поєднання земного і духовного. Вони прагнули дослідити людську особистість та начало не через традиційний зовнішній кут, а внутрішній погляд - через її мрії, бажання, думки тощо.

Такі ж контрпросвітницькі тенденції відбуваються у філософії, яка дає світоглядну основу для діячів романтизму. Представники німецької класичної філософії та ідеалісти Фрідріх Шеллінг та Йоганн Фіхте є яскравим цьому прикладом. Шеллінг притримувався думки, що світ не можна пізнати лише через раціональний метод. Його особливо цікавила природа, яку він бачив ідеальним зразком гармонії і водночас різноманітності, безмежності буття. Він вважав, що логоцентричний підхід не може повністю розкрити дійсність і є обмеженим способом її пізнання, тому істину потрібно шукати поза ним - через інтуїцію, у сфері підсвідомого, чуттєвого тощо. У філософії Фіхте романтики виділили ідею

про наше „Я”, що є індивідуальним, постійно знаходиться у дії та охоплює собою діяльно-творчу основу буття. Фіхте дивився на світ не як на завершену та незмінну форму буття, а як на річ, яка перебуває в процесі безкінечного формування та розвитку, що він вважав творчою діяльністю.

Ще одним, не менш важливим філософом, який заклав основи некласичної філософії та представляв її анти-просвітницьке крило, був Сьорен К'єркегор, засновник екзистенціалізму. Як філософ, він увійшов в історію завдяки дослідженню екзистенційної тривоги, розробці понять стадії існування, істини як суб'єктивного, віри в абсурд, тощо. Однак, враховуючи складність його письменницького стилю, досі точаться дискусії навколо точного визначення цих понять його філософії. Він відкрито виступав проти ідеалів Просвітництва та був переконаний, що “пізнання Бога є умовою, яку може дати лише Бог, і момент, коли Бог дає умову тому, хто навчається, є вирішальним” [26, с. 9]. Гайдеггер, один з більш пізніх діячів екзистенціалізму, писав про те, що К'єркегор майстерно дослідив і описав специфічний стан людини під назвою «Angst». За філософією К'єркегора, людина стає розірваною на частини керуючись випадковостями, але духом підносячись над світом. Він вважав, що люди, перед обличчям смерті, мусять знайти себе в ситуації «закинутості» (Geworfenheit) у світі. Ще один відомий екзистенціаліст Жан-Поль Сартр теж надихався роботами К'єркегора. Його опис стану людини, яка розділена між двома станами - “en soi” (бути в собі) та “pour soi” (бути для себе), відображає к'єркегорівську диз'юнкцію між незалежністю та ідентичністю. Загалом, екзистенціальне вчення К'єркегора справило неабиякий вплив на філософію та суміжні гуманітарні сфери ХХ століття.

Друга пол. ХІХ століття ознаменувала собою переломний момент в історії Європи, коли континент опинився на межі глибокої кризи. Цей період став свідком зародження посткласичного етапу у філософії культури, що знайшло своє відображення у працях таких визначних філософів, як Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше, Едмунд Гуссерль тощо. Вони досліджували ідею занепаду

європейської культури, яка, на їхню думку, втратила здатність відповідати на основоположні питання буття. Цей період також супроводжувався переосмисленням фундаментальних принципів, що лежали в основі класичної моделі культури Просвітництва. Гуманізм, раціоналізм та історизм, які протягом століть визначали європейське світобачення, зазнали серйозної ревізії.

Справжній переворот у західній філософії, який ознаменував розпад світоглядних домінант модерну, спричинив Артур Шопенгауер. Він був ірраціоналістом та представником волюнтаризму, який розробив вчення про безособову несвідому світову волю. Шопенгауер притримувався думки, що нами головним чином керує не розум, а первісна, несвідома сила - воля до життя. Ця воля маніфестує себе у людських бажаннях і потребах. Тобто ми бажаємо певні речі не тому що приходимо до логічного висновку, що вони будуть нам корисні. Ми формуємо думку про те, що певні речі для нас хороші чи корисні просто через те, що ми цього прагнемо. «Воля – субстанція внутрішня, серцевина будь-якої приватної речі та всього разом; сліпа сила в природі, вона явлена і в розумовій поведінці людини, - величезна різниця у проявах, але суть залишається незмінною» [30, с. 43]. Якщо класики модерну намагалися описати та пізнати реальність через науковий метод та вірили в існування об'єктивної істини, яка не залежить від людської суб'єктивності, то за ірраціоналістів відбувається проблематизація реальності, моделюються її інваріанти тощо. Це демонструє філософія Шопенгауера, який вважав, що люди не можуть побачити речі самими по собі і наше уявлення про світ завжди буде ілюзорним. По суті, він дивився на світ через два аспекти: як уявлення і як волю. Існуючий для пізнання світ в його філософії - це об'єкт відносно суб'єкта, тобто уявлення людини, яке без неї (суб'єкта) не існує. «Світ є моєю уявою»: ось істина, яка має силу для кожної живої і пізнаючої істоти, хоча тільки людина може зводити її до рефлексивно-абстрактної свідомості; і якщо вона справді це робить, то у неї зароджується філософський погляд на речі. Для неї стає тоді ясным і безперечним, що вона не знає ні Сонця, ні землі, а знає лише око, яке бачить сонце, руку, що відчуває

землю; що навколишній світ існує лише як уявлення, тобто виключно по відношенню до іншого, до того, що представляє, якою є сама людина» [30, с. 45]. Іншими словами, люди ніколи не зможуть пізнати істинну суть речей. Шопенгауер сприймав людину як найвищу об'єктивацію волі, яка в той же час не може повністю висловити її ідеї. І тому, через цю незавершену волю, ми приречені на нескінченні пошуки, журбу та страждання.

Саме Шопенгауер, як один з перших філософів-іраціоналістів, розробив етику песимізму, яка існувала на протигагу просвітницькому оптимізму. Він вважав, що основою людських страждань є воля до життя. Нереалізовані бажання та потреби людини приносять нам страждання, які чергуються разом з нудьгою, що настає, коли ми отримуємо те, чого прагнули. Однак важливо зазначити, що Шопенгауер вказував два шляхи до зменшення цього страждання. Це мистецтво (найдосконалішим проявом якого за Шопенгауером є музика), але лише як тимчасове полегшення, та аскеза, тобто приборкання волі до життя. Він обґрунтував це тим, що аскеза веде до згасання свідомості, зникнення світу уявлень та занурення у вічний стан «ніщо», де панує спокій. Багато пізніших філософів трактували песимізм Шопенгауера як бунт проти знелюднення суспільства та спосіб його духовного порятунку. Вчення Шопенгауера про іраціональну природу буття лягло в основу багатьох значущих концепцій ХХ ст.: теорія про несвідоме Гартмана, вчення Ф. Ніцше, теорія психоаналізу Фрейда тощо. Той же Ніцше вважав Шопенгауера вчителем «людей, що втратили святість і справді змирщених». Він писав: «за допомогою Шопенгауера ми можемо виховатися в дусі, протилежному нашому часу, - тому що... завдяки йому, ми насправді знаємо наш час» [28, с. 3].

1.3. Посткласична філософія як критика ідеалів модерну

Продовжили інтелектуальну традицію іраціоналізму, яка критикувала класичний раціоналізм, Бергсон та Ніцше, представники філософії життя, яка була популярною у другій пол. ХІХ- поч. ХХ ст. Фундаментальні успіхи біології,

а саме дарвінізму та генетики Менделя, стали поштовхом до пошуку нових відповідей на старі філософські питання. Тим не менш, філософи цього напрямку, хоча й використовували поняття "життя", робили це не в науковому контексті. Для них життя було не просто якимось біологічним процесом, а сутністю людського світу й людського існування. Життя, згідно з філософами цього напрямку, не піддається раціональному осмисленню. Це ірраціональний феномен, який не можна зрозуміти за допомогою логіки й науки. Ніцше був і залишається самим відомим представником цієї філософії.

Свою популярність Ніцше отримав через не академічний виклад своїх ідей у "Так казав Заратустра", які полягали у жорсткій критиці класичної європейської етики, релігії, філософії, світогляду тощо. Він був ірраціоналістом, для якого воля, на відміну від Шопенгауера, була первинною не лише в метафізичному, а й етичному плані. Тобто якщо Шопенгауер стверджував про існування абстрактної світової волі, Ніцше зосереджується на конкретній волі - волі до влади. Ідея волі у філософії Ніцше лежить в основі життя. Саме прагнення до влади, на думку Ніцше, є рушійною силою життя. Він трактував це як не просто бажання панувати над іншими, а як прагнення до самоствердження, розширення можливостей, подолання перешкод. Людське щастя, таким чином, полягає не в пошуку спокою чи уникненні страждань, а в усвідомленні власної сили, в здоланні викликів та досягненні нових вершин.

Багато з його критичних зауважень також базувалися на психічних діагнозах, які викривали "хибну свідомість" людей. Через це Ніцше часто асоціюють з пізньомодерними мислителями (включно з Марксом і Фрейдом), які висунули «герменевтику підозри» проти традиційних цінностей та постулатів модерну. Ніцше присвятив багато часу аналізу кризи європейської культури та закликав до її оновлення. Він вбачав коріння кризи модерну у втраті європейською людиною зв'язку з власним соціокультурним світом. Європейська культура після колонізації інших територій розрослася до нечуваних масштабів, що призвело до духовної розгубленості й дезорієнтації людей. Відповідно, ця

втрата спільної мети та цінностей, які раніше надавали сенсу людському життю, змушувала людей пристосовуватися, маскуватися, брехати, щоб вижити в мінливому світі. Подібний історичний розвиток привів до деградації культури, яка по суті втратила свою людську сутність. Ця спустошеність культури відштовхувала від неї європейців, змушуючи шукати нові сенси. В глобальному сенсі світ Заходу, небувало розширившись, став надто складним і багатогранним, що змусило людей хитрувати, бути кимось іншим щоб мати можливість висловлювати свої думки та відстоювати свою позицію.

Так само він засуджував егоїзм тих, хто “привласнив” собі культуру, використовуючи її для власної вигоди. Він критикував науку, державу, церкву та освітні установи, які нав'язували людям штучні мету й цінності, далекі від істинних, на його думку, потреб людини. Ніцше вважав, що історично зумовлена спустошеність культури, позбавлення її людської мети та чітких орієнтирів, того, що люди минулих часів сприймали як природну, апіорну заданість сенсу життя, призвело до "виштовхування" людини з цього соціокультурного світу. Культурі та людині, яка прагне в неї увійти, приписують через державні інституції, церкву тощо зовнішні мету та міру, які не відповідають її істинним потребам та прагненням. Ця ситуація, на думку Ніцше, веде до втрати сенсу життя, апатії та відчуття розгубленості. Люди, не маючи чітких орієнтирів, не знають, куди йти і в чому полягає їхнє призначення.

Ідеї Ніцше стосовно занепаду європейської культури складно зрозуміти, не враховуючи його концепт двох культур. Ніцше ділив культуру (під культурою тут мається на увазі основа людського буття) на два протилежні типи - діонісійську та аполлонівську. Аполлон був покровителем музики, поезії та ораторського мистецтва (власне тому він і був богом більшості мистецтв). Діоніс же був галасливим богом, який був повним антиподом спокійного та врівноваженого Аполлона. Він був богом життя в процесі актуального буття, тобто уособлював такі форми мистецтва, що є не просто відображеннями минулого існування (як наприклад скульптура), а мінливими уривками

теперішнього - співи, танці, музика і драматургія. Культура Аполлона, за Ніцше, володіла раціональністю, порядком, стриманістю та гармонією. Вона уособлювала класичну грецьку культуру, яку він критикував. Діоніс в той же час, з його експресивністю, хаосом та екстазом, символізував ірраціональні сили, які Ніцше вважав відкинутими сучасним суспільством. По суті, Аполлон уособлював життя медитативне, Діоніс - енергійне. Ніцше, таким чином, закликав до "переоцінки цінностей", яка б полягала у відмові від традиційних раціоналістичних цінностей та прийнятті ірраціональних аспектів людського буття. Власне, цей заклик до "діонісійського бунту" став одним із ключових моментів у розвитку його філософії. Потрібно зазначити, що Ніцше не заперечував значення Аполлона. Він визнавав важливість порядку, логіки та знань. Проте, він вважав, що ці цінності не повинні домінувати над ірраціональними силами, які також є невід'ємною частиною людської природи. Нескладно помітити у філософії Ніцше вплив романтизму, хоч він його і критикував. Багато в чому його світобачення нагадує аристократичний анархізм Байрона, якого він обожнював. Ніцше не пропонував повернення до минулого, а закликав до створення нової культури, яка буде відповідати потребам сучасної людини. Ця культура має ґрунтуватися на цінностях свободи, волі до влади та самоствердження.

Інтуїтивізм Анрі Бергсона, представника філософії життя, теж зіграв важливу роль в критиці раціоналізму Просвітництва з позиції ірраціоналізму. Його філософія кидала виклик традиційним уявленням про людський розум та свідомість як пасивний інструмент споглядання. На відміну від класичних філософів, які розглядали людину як раціональну істоту, покликану пізнавати світ, Бергсон робить акцент на активній ролі людини в динамічному світі образів. Пам'ять у нього відіграє центральну роль у свідомості, адже саме вона дозволяє нам зберігати й використовувати наш досвід для взаємодії зі світом. Бергсон розглядав життя як первинну реальність, яка відрізняється від матерії та свідомості. Життя, на його думку, - це цілісний динамічний процес, що постійно

розвивається й творить. Пізнати життя за допомогою розуму неможливо, адже він обмежений певними категоріями. Тому шлях до істинного пізнання лежить через інтуїцію, яка здатна проникнути в сутність предмета й злитися з ним. Життя є джерелом еволюції та містить у собі свідомість. Двигуном життя слугує "життєвий порив" (*elan vital*) - невичерпна енергія прагнення до розширення й розвитку. Людина у такій концепції це творча істота, через яку проходить шлях життєвого пориву. Бергсон також розрізняв два типи суспільства: закрите, де домінує мораль, що жертвує індивідуальністю, та відкрите, яке вважає особистість найвищою цінністю. Отже, філософія Бергсона пропонувала нове бачення світу, де життя не було певною статичною структурою, а динамічним процесом, що постійно творить нові форми у собі.

Анти-просвітницький поворот у філософії та культурі так само продовжував активно розвиватись на межі XIX та XX ст, коли він вже став окремою темою для вивчення. Невід'ємною частиною цього повороту був модернізм. Модернізм це мистецький рух, який з'явився наприкінці XIX - поч. XX століть у відповідь на глибокі культурні зміни у західному суспільстві. Він був сформований під впливом індустріалізації, стрімкої урбанізації, революцій та потрясінь Першої світової війни. Модерністи вважали, що традиційні форми літератури, релігії, мистецтва, філософії, соціальних відносин тощо більше не відповідають реаліям нового, промислового світу, тому вони прагнули до пошуку нових форм вираження та розуміння світу, що відповідали б викликам та можливостям сучасності. Едмунд Гуссерль, батько феноменології, трактував це як культурну «кризу» Заходу, яка має пряме відношення до кризи європейської науки, а саме занепадом картезіанського раціоналізму. Гуссерль вважав, що це було спричинено руйнуванням принципу строгості та універсальності знання, тобто загальним методом, який вивела філософія. Філософія, що більшу частину своєї історії вважалася наукою про розум, споконвіку ґрунтувалася на ідеї всеохоплюючої науки. Тобто вона існувала на основі ідеї універсальності самого розуму, і тому філософи по суті

дотримувались принципу універсалізму - тотального пізнання. Наприклад, в філософії Декарта ідея універсальності була уособлена в принципі «загальної математики» як головного філософського методу. У пізніших етапах традиційної філософії відбувались певні зміни до цього принципу, але сама ідея універсалізму залишалась недоторканою. Посткласична ж філософія, чийми ідеями надихались діячі модернізму, цей принцип відкинула. Відторгнення принципу універсальної філософії, таким чином, призвело до критики пізнавальних можливостей розуму. Прямим наслідком цього стала втрата людиною віри в розум, у саму себе і своє істинне буття.

Зигмунд Фрейд, разом з Ніцше, також в певному значенні очолив цей культурний переворот на межі двох століть. Його праці в черговий раз показали недоліки позитивістського та раціоналістичного методів до трактування суспільного та індивідуального життя. Потрібно відразу сказати, що Фрейд, незважаючи на популярний міф, не є засновником психоаналізу. Він існував ще до нього і першим якісно його описала вчена Сабіна Шпільрейн, яка досліджувала проблему потягу людини до смерті, як деконструкції власного Я. Але саме він вивів психоаналіз на світовий рівень. Теорія Фрейда про місце несвідомого в нашому житті і його зв'язок з розвитком культури сформувала повністю новий кут зору на розвиток людини і суспільства. Психоаналіз Фрейда змінив саме розуміння буття і реальності за рахунок пояснення ролі несвідомих та архетипних сил. Ту ж історію він вважав наслідком як раціональних чинників, так і ірраціональних і несвідомих сил. На відміну від мислителів Просвітництва, він поставив несвідоме, яке тепер стало головним у нашому житті, вище свідомості, яка, на його думку, має і близько не таке велике значення у людському існуванні. Також варто зазначити, що психоаналіз справив великий вплив на появу постмодерну через структурний психоаналіз Жака Лакана та Клода Леві-Стросса.

Процес деконструкції, який почався в кінці модерну, суттєво вплинув на вищеописаний системний підхід. До цього він розглядався не лише як технічний метод організації знання, але й як принцип на основі універсалізму, що давало

змогу вираження системного знання. Це показало реальний потенціал універсалізму, тому філософи того часу зосередилися на системній побудові наукового знання. Але через радикальні соціальні зрушення в XIX ст філософія зазнала серйозних змін, і це в свою чергу призвело не просто до критики здатностей розуму, а взагалі до розмивання ідеї об'єктивної основи (базису) для системних поглядів. У той час як класичні філософи Просвітництва розглядали реальність як джерело знання, посткласици мали тенденцію дивитися на неї її по-іншому – як певні конструкції, що є результатом вроджених здібностей розуму. Саме тому з цією зміною прийшла втрата віри в об'єктивно обґрунтоване джерело знання разом із розумінням зв'язку істини з буттям. В другій половині XIX ст. сформувалась ідея, що зміст або походження знання може бути довільним чи ірраціональним.

Тим не менше, серед певного кола філософів та науковців продовжувалися спроби відродити універсальність знань шляхом подальшого розвитку або альтернативних голістичних підходів у системних доктринах. Так само тривали спроби сформувавши філософію як сувору систему знань шляхом метафізичної інтерпретації, або через сприйняття філософії як методологічної доктрини. Цим відзначились неокантіанці, які прагнули відродити філософію як науку про природознавство, яка вивчає методологічні аспекти наукового пізнання. Тобто тут важливо зрозуміти, що ідеал раціоналізму ніколи не був повністю залишений. Навпаки, з другої половини XIX по початок XX ст. робилися численні спроби пошуку нових модифікацій та філософських, наукових концепцій на основі раціоналізму.

Якщо вже зайшла мова про спроби зробити філософію науковою, тут не можна не згадати про позитивізм - філософську течію, яка стверджувала, що достовірне знання походить лише з чуттєвого досвіду, зокрема за допомогою наукових методів. По суті, позитивісти стверджували, що наше розуміння реальності ґрунтується на спостережуваних і вимірюваних явищах, а не на абстрактних спекуляціях чи метафізичному теоретизуванні. Термін «позитивізм» сягає своїм корінням початку XIX століття і зазнав значного

впливу Огюста Конта, якого часто називають батьком соціології. Він припустив, що людські суспільства розвиваються через стадії, вершиною яких є наукова або «позитивна» стадія. Поява позитивізму у ХІХ столітті відіграла важливу роль у формуванні соціальних наук, пропагуючи наукові методології в епоху, що характеризувалася промисловими та політичними революціями. Клод Де Сен-Сімон уявляв собі суспільство, що керується позитивістськими принципами без забобонів, але натомість ґрунтується на емпіричних доказах і науці - візуалізуючи світ, де раціональність формує гармонійний суспільний порядок. У ХХ столітті позитивістські принципи були вдосконалені в умовах інтенсивних дебатів. Ключову роль у цьому дискурсі відіграв Віденський гурток, який започаткував логічний позитивізм. Зокрема Рудольф Карнап, який наголошував на тому, що змістовні твердження мають бути або емпірично верифікованими, або логічно послідовними.

Ще однією раціоналістичною спробою подолати культ універсального розуму був марксистський концепт матеріалістичного розуміння історії, як критика діалектичного ідеалізму. Карл Маркс вийшов за межі класичних філософських концепцій, запропонувавши принципово нове бачення світу, чим здійснив революцію в сфері філософії. Він заявив про відносність всіх істин, так само як і філософського знання, оскільки їм притаманний історичний, а отже обмежений характер. Він не лише удосконалив теорію відносності істини, застосувавши її до філософії, але й описав вирішальну роль економіки в історичному розвитку. Марксизм показав, що ринкові відносини за капіталізму є несправедливими та ґрунтуються на експлуатації, а отже людина в такому суспільстві відчужена від себе, інших людей та власної волі. Маркс був не так філософом, як економістом, який запропонував нову модель суспільного розвитку. Критика позитивізму займала важливе місце в марксизмі. Обидва були різними типами європейського раціоналізму, які мали схожу структуру і досліджували ідентичне предметне поле, але знаходились у конфлікті один між одним. Теоретичні проблеми позитивізму опановувалися і розроблялися в марксистській філософії, особливо теорії та методології пізнання. Часто до

позитивізму приходили марксистки, які не дотримуватися суворих правил марксистської інтелектуальної традиції. Марксизм, по суті своїй, є не більше, ніж поєднанням позитивізму та гегелівської діалектики.

Загалом, проект Просвітництва історично реалізувався у двох формах: марксизму та буржуазного лібералізму. Обидва були типово раціоналістськими та універсалістськими, так само як і зазнали невдачі у своїх спробах звести все історичне різноманіття культурних ідентичностей у потік єдиної цивілізації. Індивідуалізм, який представляв класичний лібералізм і колективізм (що був відтворений у ідеології анархізму та марксизму) об'єднувало те, що вони були, як сказав Ю. Габермас, «перенапружені проекти самоорганізації суспільства» [3, с.105]. Ще однією спільною рисою цих ідеологій було прирівнювання "людського" до "соціального" та відкидання інших, не менш важливих аспектів людського буття (релігійного, морального естетичного тощо). Інша ознака, яка притаманна цим проектам модерну - це привласнення гуманізму. Кожна з цих ідеологій вважала сутністю лише один з людських проявів, списуючи інші як другорядні. Це виражалось у тому, що кожна з них присвоювала собі значення "загальнолюдського інтересу", який не можна реалізувати через інші проекти. Яскравим прикладом цього є ідея "прав людини", яку застосовують як індивідуалізм, так і колективізм в різних проявах для переконання у своїй правоті. Права людини дійсно є частиною тієї універсалістської моралі, яка була осмислена та впроваджена в Європі Нового часу. Але тут варто підмітити, що подібне привласнення одних і тих же концепцій різними ідеологіями несе несвідомий характер, що потім перетворюється на "установку".

Висновок до першого розділу.

Модерн це - ідеологічний проект Нового часу, який визначається трьома процесами: індустріалізацією, раціоналізацією та модернізацією. Під час модерну остаточно сформувалися всі суспільні інститути, які закріпили соціальні ролі та ієрархію у соціумі. Секуляризація модерну призвела до культу

знання та прогресу, які остаточно відтіснили релігійний світогляд. Не менш важливим аспектом модерну є те, що він вдосконалив уміння перетворювати людський розум на точний метод і інструмент як пізнання, так і перетворення навколишнього світу. Це призвело до науково-технічної революції і соціального прогресу (законодавчого закріплення свободи, честі, гідності тощо). Піком модерну стало Просвітництво з його культом Розуму. Вже за нього були найбільш чітко сформульовані деталі класичної раціональності, які були виражені не тільки у науковій сфері, а й мистецтві, освіті, праві тощо.

Але раціоналістичні парадигми модерну віджили своє і Просвітництво стикнулось з двома проблемами, які поклали йому кінець. Спочатку почав закінчуватись ентузіазм, який виражався в ліберальних деклараціях і прогресивних ініціативах. Як правильно підкреслює Хоркхаймер та Адорно, вже на пізньому етапі Просвітництва значна частина еліт Заходу (які стали романтиками) втомилась від обмеженості його логічних структур, обтяжуючого інструменталізму та надмірної раціональності, яка залишала мало місця для свободи творчості. Третій етап, який по суті уособила собою посткласична філософія, ознаменувався тим, що були поставлені під сумнів ідеали раціоналізму, які тепер вважались вузькими та поверхневими. Тому філософи цього напрямку почали вивчати почуттєво-життєвий вимір людського буття. Прагнення людини до ірраціоналізму взяли гору і філософи почали вивчати психофізіологічні особливості людини, питання унікальної людської особистості, волі, почуттів, уяви, сенсуалізації тощо. Це переросло у критику класичного раціоналізму з позиції ірраціоналізму, куди можна віднести як ранніх філософів пізнього модерну по типу Шопенгауера, так і перед постмодерністських діячів культури та філософії, як Ніцше, Фрейд, Шпенглер, Бергсон тощо.

II. КУЛЬТУРНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ДОМІНАНТИ ПОСТМОДЕРНУ

2.1. Визначення та загальна характеристика головних рис епохи постмодерну

Доволі важко одразу чітко встановити, звідки пішов термін “постмодернізм”, або “постмодерн”. Наприклад, за однією версією, його витoki можна знайти у роботі Р. Панвіца, який описував “постмодерністську людину” ще на початку ХХ ст. Загалом, прийнято вважати, що це поняття з'явилося пізніше, тобто вже в умовах сучасної культури Заходу. Постмодерн можна розуміти як опис епохи “післясучасності”, тобто період, який прийшов після модерну - світоглядного проекту XVI-XIX ст. Основними процесами модерну була індустріалізація, гуманізм, Просвітництво тощо. Модерн визначив культурні домінанти Заходу на декілька століть та змінив те, як ми сприймаємо світ довкола. Постмодерн, в той же час, є протилежністю модерну. Він ставить під сумнів практично всі усталені істини та пропонує альтернативні моделі мислення. Тобто постмодерн, за своєю суттю, є своєрідною відповіддю на вже закріплені ідеологічні домінанти та принципи модерну, які почали втрачати свою актуальність в XIX ст. Тут навіть можна привести певну паралель з тим, як в епоху Середньовіччя риторика протистояла діалектиці. Так само зародки постмодерну можна побачити і у мистецтві початку ХХ ст., наприклад авангарді. Вже як конкретний філософський рух, постмодерн виник після Другої світової війни і пізніше поширився на всі інші сфери суспільного життя. Активний розвиток постмодерну розпочався у 60-х роках минулого століття, коли він почав впливати на різні сфери культурного та суспільного життя. Сьогодні постмодерн сміливо можна вважати глобальним явищем, яке вийшло за межі країн Заходу.

Однією з найважливіших речей, які потрібно зрозуміти при розгляді постмодерну, є те, що він ставить під сумнів головні філософські та світоглядні досягнення модерну. Сюди входить принцип раціональної трансформації світу, абсолютизація сили розуму, надання пріоритету системності для того, щоб

замінити хаос порядком, ідея універсального принципу знання, непорушність культурної традиції тощо. Постмодерн критикує культурні доміанти модерну і натомість повертається до ірраціоналізму, який модерн намагався активно відтиснути. Це формує екзистенціальне відношення до реальності, яке вже з'являється в різних концепціях постмодерністів ("мислення інтенсивностей" Ліотара, "жива культура" Ортеги-і-Гассета, "дискурс спокуси" Бодріяра тощо). Постмодерністи, таким чином, вчиняють бунт проти системи, яку створив модерн, і формують такі концепції, які будуть носити ірраціональний, багатогранний характер. Це яскраво відображається у тому ж постструктуралізмі, який відкидає структуру, бо вважає, що вона вже втратила свою актуальність і ціль, тому шукає інші способи усвідомлення та перетворення реальності поза нею. Найбільш популярною серед дослідників є оцінка постмодерну як наслідку кризи класичної культурної моделі Нового часу.

Загалом, постмодерн можна визначити за декількома характерними ознаками. Першою безумно є визначальна роль технологічного прогресу у всіх суспільних процесах. Технології стали не просто невід'ємною частиною життя людини, а призвели до зміни більшості її культурних парадигм. Звісно, індустріалізація та науково-технічний прогрес за часів модерну вже був кардинальним поворотом в історії людства. Але поява інтернету, телефонів та подібних їм технологій безповоротно змінила соціокультурний простір людини. Це призвело до появи цілої концепції техногенної цивілізації, яку часто прирівнюють до постіндустріального суспільства. Багато дослідників називають XXI ст. епохою інформації, і не дарма. Ця епоха характеризується цінностями індивідуальної свободи, прогресу, інновацій тощо. Поява інтернету в той же час призвела до того, що знання по суті замінило собою працю, ставши головним людським ресурсом. Постмодерн визначається не просто домінуванням, а перевантаженням інформації, яка формує постійний потік новин, медіа, тексту тощо, якого стає настільки багато, що людина не встигає їх осмислити.

Іншою ознакою суспільства постмодерну є тотальна комерціалізація культури і її символів, які перетворилися на не більше, ніж продукт і підкорені процесам масового виробництва без кінцевої мети. Якщо у модерні культура репрезентувала реальність речей, в постмодерні культура втрачає свою первинну вартість та стає тим, що споживають. Це яскраво можна побачити на прикладі стрімінгових сервісів по типу Netflix, які знаходяться у ситуації безкінечного вироблення вторинного медіапродукту за заданим алгоритмом шаблоном. Медіагіганти по типу Netflix стоять на чолі глобальної індустрії культури, в якій, як зазначає Скот Леш, акт споживання стає важливішим за акт виробництва. Власне, саме споживання є однією з головних практик постмодерну, яке тепер поглинає собою всі інші процеси. Гедоністичний, споживчий світогляд стає визначальним для людської поведінки. Саме тому концепція суспільства споживання стала такою популярною серед постмодерністів.

З цього випливає інша характерна ознака постмодерну, а саме відсутність чітких ціннісних орієнтирів, або ж певної ієрархії цінностей, яку тепер замінює абсолютизація релятивізму та культ свободи вибору. Постмодерн відкинув унікальну та строгу ціннісну систему модерну, як застарілу, але натомість не зміг виробити своєї і опинився в ситуації невизначеності та розгубленості, яку ознаменував постфрейдизм та деконструкція Дерріди. Світ постмодерну дезорієнтований, він позбавлений раціоналістичного порядку модерну і натомість поглинутий у певний культурний та світоглядний хаос, де більше не існує жодних усталених та загально визнаних культурно-історичних правил та традицій. Це, у свою чергу, стало наслідком того, що людині постмодерну важко сформувати свою унікальну особистість: у неї відбувається криза ідентичності. У постмодерні головними інструментами людини для формування ідентичності стає її економічна діяльність, тобто ідентифікація через споживання культурних символів, про що писав Бодріяр. Людину постмодерну визначає те, який бренд одягу вона носить, яку модель телефону вона придбала, її улюблений серіал тощо.

2.2. Аналіз соціокультурних трансформацій епохи постмодерну

Постмодерн, саме як ідеологічний проект, нерозривно пов'язаний з модерном, а отже не може бути повноцінно розглянутий без нього. Ж. Ф. Ліотар, який по праву вважається одним з найбільш визначних теоретиків постмодерну, мав доволі цікавий погляд на їхній зв'язок. Він характеризував модерн як епоху “метанаративів”, тобто грандіозних ідеологічних оповідей, які панували суспільством. Постмодерн же став новим часом, де змінився статус і форма знання та технологій. Постмодерн у Ліотара почався після Другої світової війни, а саме Голокосту, який залишив настільки великий відбиток на людській свідомості, що став певною точкою неповернення модерну, чії ідеї призвели до появи тоталітарних режимів, серед яких був Третій Рейх. Існує також інший погляд на цей перехід, який полягає у тому, що на межі цих двох періодів людина відмовилась від цінностей гуманізму на користь етичного та морального релятивізму, які і стали визначальними для епохи постмодерну. Але, знову ж таки, не всі теоретики постмодерну прив'язували це до певних хронологічних рамок. Наприклад, італійський культуролог та письменник Умберто Еко не ставився до постмодерну, як до специфічного та конкретного філософсько-культурного напрямку після модерну. Він вважав постмодерн кризовим явищем, яке неодноразово виникало в періоди духовної та мистецької кризи людства, тому не потрібно його виокремлювати, як щось абсолютно нове та відмінне від модерну. Не можна не помітити певну схожість погляду на постмодерн Умберто Еко та Юргена Габермаса, який закликав до оновлення модерну та визначав феномен постмодерну лише як тимчасову кризу проекту модерну, заснованого на ідеалах Просвітництва.

Жан Бодріяр, як і Ортега-і-Гассет описував суспільство постмодерну як «маси», але їхнє трактування та смислове значення цього терміну відрізняються. Ортега-і-Гассет визначав масу, як «тиранію інтелектуальної вульгарності у суспільному житті» [9, с. 12]. Його хвилювала не сама наявність маси як такої, а той факт, що вона прагне керувати культурою. Саме суспільство Ортега-і-Гассет

визначав як "масове суспільство". Під цим терміном мала на увазі система громадських зв'язків та інститутів, які підкорялися фінансовим відносинам, та в якій людина ставала безособовою, позбавлялася індивідуальності і ставала лише елементом натовпу. Причину занепаду суспільства Ортега-і-Гассет бачив у зростаючій демократичній активності мас, які, що важливо, не володіють творчими здібностями. Творчість, на його думку, є сильною стороною еліти, оскільки до неї історично входять люди, у яких є можливість вільного вибору і які переважно не обмежені фінансовими чи іншими чинниками. Однією з особливостей масового суспільства Ортега-і-Гассет вважав раціоналізм, що протиставляється його власним ірраціональним філософським поглядам. Це наближує його до філософії життя та екзистенціалізму. «Маса» Бодрієра ж, навпаки, є «тихою» і «пасивною». І це, як не парадоксально, головна її зброя: в умовах надлишку всіляких смислів «виклик завжди походить від того, що не має ні сенсу, ні імені, ні ідентичності» [18, с. 30]. Маси, на думку Бодрієра, орієнтовані не на вищі цілі, а ухиляються від ідеалів.

У Жан-Франсуа Ліотара був інакший від Габермаса погляд на постмодерн. Він наділяв його в рази більшою самоствійністю та був ближче до французьких постструктуралістів. Ліотар осмислював постмодерн саме як окрему історичну епоху, що розпочалася наприкінці 1950-х років. Віру в прогрес, силу людського розуму і правову свободу було підірвано різними історичними та соціальними процесами, тому цінності епохи Просвітництва зазнали нищівної критики. Постмодерн, таким чином, ознаменований відмовою від картезіанства та механістичної картини світу. Ліотар характеризував його через 3 поняття - абсурд, плюралізм, ірраціональність. Постмодерн постійно суперечить самому собі. Це, наприклад, можна побачити у тому, як він водночас культивує науково-технічний прогрес та критичне мислення, і прославляє ірраціональні способи пізнання світу - віру, інтуїцію, містику тощо. Ліотар виокремлював 2 картини світу - наукову, або просвітницьку, та міфологічну, або традиційну. Їх також можна описати як мета- та мікронаративну. Так от, головною задачею

постмодерну в такій логіці є деконструкція, або ж руйнування метанаративів модерну, що призведе до знищення тоталізуючих систем і поверне людям індивідуальний досвід. По цій же причині Ліотар бачив небезпеку в домінуванні союзу технологій та науки, тому що вони обмежують смислове наповнення знання та можуть придушити все ірраціональне та багатозначне.

Постмодерн був одним з наслідків розкладу соціального порядку модерну. Це було описано як в концепції «індивідуалізованого суспільства» Зигмунта Баумана, так і в теорії Ліотара, який писав про «атомізацію» соціального. Після того, як цінності модерну були вичерпані та реалізовані, соціальні інститути, що були створені безпосередньо для їхнього втілення в реальність, втратили свою мобілізаційний та об'єднуючий характер. Відповідно, це призвело до значних змін у соціокультурному просторі людини. Він втратив свої фундаментальні принципи, чітку ієрархію та порядок, на заміну яких прийшла ірраціональність, нестабільність, релятивізм та повна творча свобода. Так само важливо зазначити, що підсистеми суспільства (економіка, наука, політика тощо) втрачають свою об'єктивність та стають частиною ціннісних орієнтацій постмодерну. Саме суспільство звісно ж не зникає, просто відмирають його модерні форми та структура. Цей процес дослідив Бодріяр, який декларував «кінець соціального». Також він запропонував концепцію «симуляції», яка пояснює цей парадокс. Термін «симуляція» позначає імітацію чогось оригінального, заплутане поєднання реальності та репрезентації. У постмодерні інституційні зразки імітуються, але ця імітація є іронічною та позбавленою сутнісного змісту. Симуляція охоплює не лише знаки, що керують суспільством, а й саме суспільство. Це новий спосіб існування суспільства, який Бодріяр називає "безтілесним". «Симуляція – це не симуляція території, референціального сущого, субстанції. Вона – породження моделей реального без оригіналу та реальності: гіперреального. Територія більше не передує карті і не переживає її. Відтепер карта передує території» [19, с. 87]. Концепція симуляції, таким чином,

розкриває соціокультурний сенс постмодернізму як відмови від цінностей та ідей модерну.

Бодріяр характеризував постмодерн, як еру гіперреальності, в якій все автентичне замінюється безкінечним виробництвом симулякрів. Тобто реальність зникає, втрачаючи свою автентичність та стаючи симулякром. Під симулякром він мав на увазі не просто заміну реальності її імітацією, а останню стадію еволюції знака; образ, який від'єднався від оригіналу та не має зв'язку з дійсністю. Іншими словами, це річ без походження, спроба копіювання справжнього, що стає власною істиною, не пов'язаною з реальністю. Доволі парадоксально, що розвиток людства, який починався з модерністської ідеї унікальності людини та її розуму, веде до тотального заміщення людини: суспільство імітує реальність, а соціальне зникає, поступаючись місцем анонімним масам. В цей же час зникає потреба у сенсі, а виробництво смислів скорочується, оскільки маси занурюються у приватне життя, втрачаючи автономну свідомість. Іншими ознаками гіперреальності є те, що представницькі органи влади більше нікого не представляють, надбудова тепер визначає базис (тут мається на увазі марксистська теорія, де саме базис визначав надбудову), а праця більше не виробляє, а соціалізує. Тобто в сучасній епосі відбувається втрата реальності.

Бодріяр вважав, що останнім носієм реальності у такому сценарії стає смерть («смерть, мабуть, єдине, що не має споживчої вартості») [18, с. 75]. Смерть, яка передбачає знищення ідентичності, стає єдиним засобом, що може зберегти реальність. Бодріяр тут мав на увазі, що людина, яка зустрілась зі смертю, стає посилено сприймати реальність. Це приводить її до тями та вона починає усвідомлювати, що всі ті знаки, якими вона себе оточила, - є лише симуляцією, і вони по суті не мають ніякого значення. На смерті базується вся економіка та влада. Але в такому випадку смерть виступає не сама по собі, а як фантазм (мається на увазі уявлення). «Йдеться вже ні про імітацію, ні про дублювання, ні навіть про пародію. Йдеться про субституцію, підміну реального

знаками реального» [18, с. 73]. Поверненням реальності, по такій логіці, займається мистецтво, яке несе в собі терапевтичну функцію.

2.3. Криза ідентичності у постмодерні

Однією з ключових проблем постмодерністської епохи є розмивання особистісної ідентичності. Кожна епоха має свою особливу культурну ідентичність. Ця ідентичність є колективною та поєднує людей різної статі, віку тощо за принципом спільної історії та коріння. Завдяки ним людина може існувати у визначеній та безперервній системі координат, в якій вона себе певним чином позиціонує. Тобто людина вже на її основі вже формує власну ідентичність і це не є можливим без існування спільної, надособистісної картини світу. Людину постмодерну частіше за все характеризує її світоглядна невизначеність. Вона знаходиться в стані перманентної кризи культурної ідентичності, яке не дає їй можливості сформувати цілісну особистість. Це, знову ж таки, стало результатом відмови постмодерну від ціннісних орієнтирів та ідеалів модерну, на місці яких так і не змогло з'явитися жодної загальноприйнятої чи цілісної етично-філософської системи. Натомість, суспільство постмодерну живе в стані морального релятивізму та плюралізму, що стало наслідком метафізичного хаосу після деконструкції домінуючих принципів модерну.

Отже, у постмодерні відсутня єдина, чітка картина світу, в межах якої людина могла би розвинути власне світобачення та ідентичність. У премодерні цю картину світу людям забезпечувала спочатку міфологія, а потім релігія, на основі яких смисловий хаос навколишнього світу перетворювався у ієрархічну систему. У Модерні цю картину світу конструювали через раціоналізм, освіту та науку, які служили ідеї побудови царства розуму на землі. У постмодерні ж все перевертається догори дригом. Не існує більше єдиної картини світу, по якій людина могла би в житті орієнтуватися. Тепер вона сама повинна обрати, в що хоче вірити та ким вона хоче бути серед різномаяття різних концепцій, релігій,

філософій тощо. Це призводить до феномену еkleктизму, який особливо яскраво проявляється в релігії. Все частіше людина живе не в одній релігійній системі, як наприклад християнство, а поєднує у своєму світогляді різні релігійні вчення, традиції, моральні правила тощо. Людина постмодерну не може визначити, ким вона в кінці-кінців є: подібною за образом Богу на Землі чи ланцюгом у колесі сансари. Не замислюючись про несумісність цих уявлень, вона втрачає можливість чіткої ідентифікації своєї особистості. Ба більше, є висока ймовірність того, що вона якимось чином об'єднує ці дві філософії. Однією з причин такого підходу, звісно, є духовна поверхневність та легковажне ставлення до будь-яких усталених традицій сучасної людини, яка не прив'язує її до жодної ціннісної системи. Але це також робить складнішим процес особистісної ідентифікації. По суті, структура особистості людини з сталої та постійної у Модерні, стає гнучкою та амбівалентною у постмодерні.

Децентрованість культури постмодерну також виступає, як одна з головних причин цієї кризи. Загалом, варто одразу зазначити, що децентрація є одним з головних понять постмодерну і вона використовувалася постструктуралістами для критики логоцентричності мислення. Стюарт Холл описує подібні зміни як децентрацію суб'єкта. Людина постмодерну має фрагментовану та суперечливу ідентичність, і це стало результатом декількох важливих ідеологічних та концептуальних перетворень, які він поділив на окремі децентрації. Зокрема, він вказує на те, що «ідентичність стає рухомим бенкетом: безперервно формується та трансформується у зв'язку зі способами, у які нас представляють в культурних системах, що нас оточують» [32, с. 5].

Першу децентрацію спричинив марксизм. Він забрав у людини поняття індивідуальної відповідальності та показав, що вона є лише «заручником» історичних обставин та умов, в яких вона народилась і володіє обмеженими матеріальними ресурсами, які в умовах панування капіталізму і визначають всю її цінність. Тобто, фактично, був мінімізований людський фактор в історії. Марксизм спричинив дуже важливий зсув у філософії другої пол. XIX ст. - він

виокремив загальну людську сутність, яка прийшла на місце абстрактному поняттю особистості модерну і визначив, що саме ця колективна сутність і визначає індивідів як суб'єктів.

Друга децентрація має безпосереднє відношення до теорії психоаналізу Фрейда, а саме розробки ним поняття “несвідомого”. Це сколихнуло принцип раціонального суб'єкта модерну, оскільки відкриття несвідомого показало, що наша ідентичність формується під впливом багатьох психічних та символічних процесів, які є невидимими для свідомого. Теорія Фрейда мала величезний вплив на подальшу філософську та психоаналітичну думку. Жак Лакан інтерпретував цю ідею Фрейда як те, що образ єдиного “Я” спочатку формується щодо інших людей та пізнається дитиною поступово і з складнощами. Це пізнання “Я” супроводжують різні переживання, які відіграють ключову роль у формуванні суб'єкта. Вони призводять до розщеплення. Однак, незважаючи на це, суб'єкту все одно вдається сприймати себе, як носія закріпленої, єдиної ідентичності, оскільки ще на самих ранніх етапах розвитку (стадії дзеркала) у нього формується уявлення про себе, як про цілісну особистість. В цьому, згідно з Лаканом, і лежить суть суперечливості “ідентичності”.

Третя децентрація безпосередньо стосується теорії мови та засновника структурної лінгвістики Фердинанда де Соссюра. Він запропонував абсолютно новий підхід до вивчення мови як системи, яка визначається структурним відношенням знаків один до одного. Закладені в наших словах смисли формуються на основі їх відмінності один між одним в мовній системі і лише так ми можемо визначати своє «Я», порівнюючи його з тим, ким ми не є. Де Соссюр дав мові більше автономії та стверджував, що не є правильним вважати себе творцями тих ідей та смислів, які через мову висловлюються. Таким чином, мовні системи та існуючі в них правила і коди є визначальними для людської комунікації і це ми існуємо в їхніх координатах, а не навпаки.

Четверта децентрація відбулася, коли Мішель Фуко описав «генеалогію постмодерного суб'єкта». В ній він виокремив тип влади, який займається наглядом та керуванням водночас як цілих суспільств, так і окремих індивідів. Він назвав її «дисциплінарною». Дисциплінарна влада прагне взяти під контроль практично кожний аспект його життя, починаючи від народження до смерті. Це стосується як робочого, так і особистого життя людини. Її інструментами у цьому є проф. експертизи, адміністративний тиск, дослідження соц. наук, які їй підпорядковуються тощо. Вона прагне позбавити людину свободи та перетворити її на слухняне та повністю контрольоване тіло.

П'ята та остання децентрація пов'язана з критичною теорією фемінізму та ліберальним соціальним рухом на Заході. Саме вони спричинили появу політики ідентичності - підходу, який пріоритизує захист та просування інтересів мало захищених груп людей, об'єднаних спільною ідентичністю (раса, гендер, сексуальна орієнтація, соціальний клас тощо). Роль фемінізму тут була у тому, що він розкритикував поділ на приватне і публічне, що у свою чергу призвело до розмиття кордонів зовнішнього і внутрішнього. Так само він підняв питання виокремлення суб'єктів на основі гендеру та перевів це у соціальну і політичну площину, що призвело до багатьох ліберальних трансформацій у майбутньому. Загалом, п'ята децентрація відзначилась ослабленням класової політики та бюрократичних форм організації, надавши перевагу актам політичної спонтанності. Таким чином, Холл приходять до висновку, що у людини постмодерну немає чітко визначеної ідентифікації. Ба більше, всередині неї присутні суперечливі ідентичності, що розходяться в різні боки, тому що протягом життя вони постійно змінюються. «Якщо ми відчуваємо, що маємо єдину ідентичність від народження до смерті, це лише тому, що ми створюємо задовільну історію або розповідь про себе» [32, с. 10].

Доволі іронічним є те, що криза ідентичності людини в сучасній культурі також є наслідком абсолютизації індивідуальності людини. Це пояснюється тим, що культ власного «Я» стає на шляху до самопізнання та веде до втрати зв'язку

із реальністю і етичного релятивізму. Після того, як суспільство відкинуло беззаперечний авторитет християнських моральних принципів, кожна людина сама стала собі суддею. Це, в свою чергу, призвело до того, що людям стає все важче сформувавши соціальну ідентичність на основі співвідношення з правилами соціального середовища, в яких вона існує. Зникнення моральних принципів, або ж абсолютів, призвело до того, що індивіду все важче сконструювати свої власні моральні цінності. Без них по суті не існує жодних чітких критеріїв оцінки своєї поведінки та вчинків, і це вже стає наслідком того, що людина не здатна сформувавши власну цілісну ідентичність. Плюралізм постмодернізму не дає відповіді на морально-етичні питання. Точніше відповіді на ці питання настільки різноманітні та варіативні, що стає неможливим сформувавши будь-яку логічну систему.

Важливим наслідком кризи ідентичності постмодерну є і те, що жодна парадигма тепер не може претендувати на вищий статус і суперечки про значимість кожної з них по суті перетворюються на боротьбу за владу. Принцип плюралізму фактично легітимізує навіть радикальні ідеології, включаючи сучасний тероризм, який у мозаїчному постмодерному світі стає однією з багатьох соціокультурних парадигм. Яскравим прикладом цього є масова підтримка американськими студентами терористичних рухів по типу ХАМАС, що стало наслідком лівої радикалізації у академічних колах. 30 квітня 2024 року пропалестинські протестувальники в Колумбійському університеті Нью-Йорку захопили адміністративну будівлю, забарикадувавши всі входи і вивісивши палестинський прапор за вікном. Підтримка Палестини загалом не є лівим радикалізмом, але зазначені вище студентські рухи, які багато в чому надихалися комунізмом, відкрито закликають до “інтифади” та “революції”. Також варто відзначити, що такі студентські мітинги не стали одиничним випадком і пройшли по всій країні, ставши практично цілим культурним феноменом. Радикальний плюралізм постмодерну став наслідком позбавлення можливості створення стійких моделей ідентифікації, що призводить до релятивізму та

втрати будь-яких чітких соціокультурних орієнтирів. Важливу роль тут також відіграє фактор необмеженого вибору, який культивується суспільством споживання. Він більше виявляється не досягненням ліберальної системи світопорядку, а цивілізаційною проблемою.

Так само ідеї толерантності та рівнозначності думок, позицій та цінностей мають неоднозначні соціально-політичні наслідки. Часом постмодерністську позаморальність хибно тлумачать як абсолютну толерантність, тобто відкритість до всіх світових цінностей та розуміння не західних культур. Проте, "відкритість іншому" тут радше означає відмову від власної моральної вищості, здатність іронізувати над своїми цінностями. Постмодерністи приймають чужі цінності не через інтеграцію їх у власну систему, а через втрату абсолютного значення своїх, відсторонено читаючи їх як "текст" серед інших. Такий ціннісний релятивізм виникає з деонтологізації світу, яку здійснили теоретики постмодерну, відмови від визнання автентичності буття та над-особистісного. Той же Бодріяр говорив про зникнення "історії" та "субстанції", настання епохи повної відносності, підміни та симуляції. Постмодерн маніпулює культурними контекстами минулих епох, заперечуючи справжню реальність та створюючи власну псевдореальність мозаїки унікальних станів суб'єкта; своєрідну модель хаосу, що постійно змінюється. Тому в постмодерністському суспільстві не сприймається серйозно реальність світобудови, предметність віри чи над-особистісні основи життя. Це призводить до певної інтелектуальної безплідності та відсутності творчої сутності. Занепад модерну, за Бодріяром, означає настання "царства цілковитої свободи – загальної ні-до-чого-не-прив'язаності" [19, с. 51].

Жак Дерріда, хоча й не виділяв ідентичність як окрему проблему, все ж торкався її у своїх працях. У роботі "Монолінгвізм іншого або протез першопочатку" він розглядав питання самоідентифікації в мові, підкреслюючи важливість відмінності поряд з ідентичністю. Дерріда заперечував зв'язок між мовою та культурою, вважаючи кожную мову автономною системою. Його метод деконструкції став основою для нових інтерпретацій ідентичності, піддаючи

сумніву раціоналізм та самототожність суб'єкта. Сучасна криза ідентичності, на думку постмодерністів, пов'язана з надмірною відкритістю індивіда світу та іншим людям. Відкриваючись іншому, людина не знаходить очікуваного змісту, а лише порожнечу, замінюючи індивідуальне соціальними ролями. Це призводить до конфлікту між суспільством та особистістю, протиставлення "свого" та "чужого", наслідування соціальних ролей, що веде до знеособлення. Криза ідентичності також стимулювала розвиток після-постмодерну (after-postmodernism) - філософського напрямку, що прагне вирішити цю проблему. Дослідники after-postmodernism намагаються спростувати тезу про "смерть суб'єкта" та розробляють теорію його "воскресіння", пропонуючи нові стратегії подолання кризи ідентичності. Поява цієї філософії дає надію на пошук нових шляхів виходу з кризи.

Висновок до другого розділу

Постмодерн залишається складним культурним феноменом, для аналізу якого існує багато підходів. Він був результатом кризи модерну, яка призвела до того, що провідні мислителі кінця XIX- поч. XX ст. відкинули класичний раціоналізм та метафізику і почали шукати нові способи осмислення культури, людини та суспільства. Постмодернізм, таким чином, це поняття, яким описали нові культурні концепції у сприйнятті реальності після розчарування в ідеалах прогресу. Це комплексний набір культурних явищ, що виникли після 2 світової війни на Заході. Але через яскраво виражену глобалізацію 2 пол. XX ст, яка призвела до значної економічної лібералізації, постмодерн по суті став всесвітнім явищем, чії тренди йдуть з країн Заходу і вже потім поширюються на весь світ.

Постмодерн можна розглядати як відповідь на культурні парадигми модерну, що остаточно втратили свою актуальність в XX ст. По цій же причині постмодерністи відмовились від системності та мислення через бінарні опозиції модерну, надавши перевагу децентрації та деконструкції всіх існуючих систем.

Постмодерну притаманна віра в те, що світ не потрібно замикати в рамках жодної структури чи схеми, тому що він є набагато складнішим та глибшим за людське розуміння. Подібний підхід призвів до абсолютизації індивідуалізму та втрати моральних імперативів модерну, що породило кризу ідентичності людини. Плюралізм постмодерну, хоч і проголошує різноманіття, призводить до морального релятивізму та втрати соціокультурних орієнтирів.

Отже, сучасна культура стикається з глибокою кризою ідентичності, що стало наслідком розпаду суб'єкта як центра пізнання. Проявляється ця криза у розколі між індивідуальним та соціальним, внутрішнім та зовнішнім. Цей феномен також має відношення до домінування споживацьких відносин у суспільстві, що призводить до знецінення особистості та нав'язування їй нової, капіталістичної системи цінностей.

III. КУЛЬТУРА СПОЖИВАННЯ, АБО ЛОГІКА ПІЗНЬОГО КАПІТАЛІЗМУ ПОСТМОДЕРНУ

3.1 Соціокультурна роль практики споживання у розумінні Ж. Бодріяра та Г. Маркузе

“Суспільство споживання” є однією з головних концепцій Франкфуртської школи, яка мала величезний вплив на формування соціологічної та культурологічної думки 2 половини ХХ ст. Для розуміння концепції суспільства споживання важливо врахувати два аспекти. По-перше, споживання стає домінуючим фактором у соціальних структурах, змінюючи їхню природу. По-друге, споживання розглядається не лише з економічної, а й з соціокультурної точки зору. По-третє, наслідування стає ключовим елементом культури споживання. Люди нижчого соціального класу прагнуть наслідувати людей з вищим соціальним статусом, що підтверджується впливом знаменитостей на купівельну поведінку. Цікаво, що таке наслідування може співіснувати з індивідуалістичними уявленнями про себе. *Habitus* споживача, сформований в процесі споживання, впливає на вибір та оцінку продуктів і практик, захищаючи від критики та забезпечуючи стабільність. Парадоксально, але цей *habitus* також відбирає інформацію, необхідну для уникнення іншої інформації, що призводить до розмитості та не цілісної ідентичності людини. Таким чином, акт споживання виходить за межі звичайної економічної сфери, перетворюючи споживання з утилітарного процесу задоволення потреб на соціокультурний феномен.

Суспільство споживання нерозривно пов'язане з феноменом постмодерну. Найкраще це демонструє концепція симулякрів Бодріяра. Бодріяр писав про те, що основою діяльності сучасної людини є споживання символів. «Символами» він в цьому контексті вважав рекламні товари, бренди тощо, які нав'язуються суспільством людині для споживання. Споживання символів пронизує всі сфери людського життя, від матеріальних об'єктів до культурного середовища. Все це перетворюється на симулякри, які вже формують реальність. Культура також

піддається цьому процесу, перетворюючись на товар, що служить для демонстрації статусу та підтримки соціальної ієрархії, підкоряючись циклам моди. Масове споживання культури змінює її сутність, перетворюючи на продукт, що "виробляється" подібно до інших товарів. Зміна характеру культури, розмиття її традиційних меж ускладнюють усвідомлення власної приналежності до неї, роблячи культурну ідентичність майже неможливою.

У культурі споживання сама культурна цінність чи практична користь від товару не відіграють вирішального значення. На перший план тут виходить психоемоційний стан індивіда, оскільки процес споживання товарів характеризується переважно імпульсивністю, зовнішніми факторами та маніпуляцією зі свідомістю, яку здійснюють через рекламу. Бодріяр вважав споживання регресивним та гедоністичним. Він відзначав, що процес споживання втратив своє першопочаткове значення праці та переборювання. У сучасному суспільстві споживання перетворилось на процес поглинання людиною знаків та поглинання знаками людини. Це призвело до втрати рефлексії, тобто формуванню цілісного відношення до самого себе. Людина в суспільстві споживання відчужена та намагається уникати своїх справжніх потреб, ба більше - вона вже практично не здатна до створення власного продукту праці, оскільки цю функцію взяли на себе машини. Тепер вже людина впливає з природи знаку, а не навпаки.

Таким чином, одним з головних процесів, який відбувається в суспільстві споживання, є відчуження людини. Речі тепер вже не є звичайним способом практичної допомоги. Вони отримують здатність вирішити соціальні чи психологічні проблеми, та в деяких випадках можуть замінити соціальні стосунки. Це відбувається через те, що в суспільстві споживання річ подається як спосіб вирішення будь-якого конфлікту, для кожного з якого є свій певний товар. Звісно, це ніяк не сприяє вирішенню проблеми, а лише створює подібну ілюзію. Бодріяр також критикує ідею свободи вибору, оскільки у суспільстві капіталізму людина всеодно приречена до вибору певного товару. Це може бути

різна марка чи бренд, але вже сама дія придбання речі прирікає людину на роль економічної одиниці в системі. Загалом, концепція споживання Бодрієра характерна тим, що в ній людство, його економічний розвиток та соціальні відносини дійшли до фінального етапу еволюції, коли виробництво товарів не просто покриває всі потреби, а стає надлишковим. Це призвело до формування ланцюгу споживчих об'єктів, де координація часу та дії відбувається в рамках цілісної системи. Тобто споживання охоплює всю діяльність та навколишнє середовище людини, яка втрачає свою автономію та цілісність. Критика Бодрієра не закінчується закликком до соціальних змін, а скоріше сподіванням на зовнішнє втручання. По суті катастрофу, що зруйнує гіперреальність світу знаків та символів.

Не менш цікавою для розгляду культури споживання є теорія “одновимірної людини” Герберта Маркузе, одного з головних представників Франкфуртської школи. Маркузе, так само як і Карл Маркс, критикував капіталістичну систему, але він переосмислив багато ідей та концепцій Маркса, які в 2 половині ХХ ст. вже були застарілими. Однією з них є вирішальна роль пролетаріату, який через революцію зможе змінити суспільство. В період життя Маркузе “пролетаріат” вже втратив свою автономність та підпадав під маніпуляції зі свідомістю. Пролетаріату за допомогою ЗМІ та інших інструментів нав'язали штучні потреби, і це робить його частиною суспільства споживання. Якщо в теорії Маркса класова самосвідомість була однією з головних підвалин для формування пролетаріату, то у Маркузе ця самосвідомість знищена і по суті відсутня. «В умовах підвищення рівня життя непокора системі видається соціально безглуздою, і вже тим паче в тому разі, коли це обіцяє відчутні економічні та політичні невігоди і загрожує безперервній діяльності цілого». [27, с. 80]. Таким чином, робочий клас, який мав би стати суб'єктом для здійснення революції, стає повністю підконтрольним системі і існує в універсумі її дискурсу.

Суспільство індустріального порядку за Маркузе існує на основі штучної свідомості, змушуючи людей прагнути до речей, які їм насправді не потрібні. Головним елементом такого суспільства Маркузе вважав одновимірну людину. Одновимірною людиною в трактуванні Маркузе є індивід, який є частиною пануючої і нав'язаної правлячим класом свідомості, і який не здатний цій свідомості протистояти. Головним способом маніпулювання свідомістю тут стає практика постійного споживання - нав'язування фіктивних потреб та ілюзія їх задоволення. «Більшість переважаючих потреб (розслаблятися, розважатися, споживати й поводитися відповідно до рекламних зразків, любити й ненавидіти те, що люблять і ненавидять інші) належать саме до категорії хибних потреб» [27, с. 21]. Капіталістична система, використовуючи медіа, рекламу та інші інструменти, нав'язує штучні потреби, інтегруючи індивідів у безкінечний цикл споживання. Ці штучні потреби не ведуть до справжнього задоволення, а навпаки, породжують нещастя та психічні розлади. В цьому і проявляється парадокс сучасного індустріального суспільства: воно стає багатшим і розвиненішим, але водночас ставить під загрозу благополуччя своїх членів. В результаті, незважаючи на те що людина стає матеріально багатшою, її особистість зменшується і стає вразливою.

Маркузе вважав, що люди у капіталістичній системі стають ідентифікувати себе з речами та втрачають свою справжню сутність. Це відбувається через те, що їх постійно навантажують маніпулятивними повідомленнями про купівлю товарів, що призводить до спотворення їхньої психіки. Реклама індустрія займає важливе місце у цьому процесі, тому що вона активно формує та змінює людські бажання, роблячи надмірне споживання нормою. Вона майстерно створює у людей відчуття незахищеності та ненормальності, пропонуючи як рішення свій товар. Це призводить до постійного прагнення у людини до нових і "кращих" речей. Тобто ринкова економіка, створюючи ілюзію вибору, формує хибне відчуття свободи. Цей ретельно сконструйований вибір перетворює споживачів на пасивних

реципієнтів задоволення, які некритично сприймають нав'язані їм бажання. Люди втрачають розуміння своїх справжніх потреб і їхня свідомість видозмінюється, приймаючи форму об'єктів. Сама ж людина відокремлюється від своєї справжньої природи і набуває однакової сутності з об'єктами. Виникає ситуація, коли споживачі починають впізнавати себе і будувати свою особистість на речах, що споживають - моделі телефону, автомобілі, бренду одягу тощо. Саме тому Маркузе характеризував сучасну цивілізацію як "технологічну" та "репресивну", оскільки вона трансформує об'єктний світ як продовження розуму й тіла людини та маніпулює масовою свідомістю з ціллю придушення її справжніх потреб.

Коли люди знаходяться під контролем цієї репресивної цивілізації, "свобода" стає надзвичайно сильним інструментом панування. "Свобода" в капіталістичній системі передбачає, перш за все, широкий вибір різних товарів і послуг, але це не дає людині справжню свободу вибору та самовизначення, а лише обмежує її до ролі суб'єкта споживчої функції. Маркузе описував це, як "приємну" форму соціального контролю. Люди у капіталістичній системі є прив'язаними до виробників товарів, які маніпулюють ними, індокринують та конструюють штучну свідомість, яка не здатна сформувати захист проти їх брехні. В такій системі свобода і достаток є лише ширмою для цього репресивного контролю, який впливає на все існування людини та знищує будь-які альтернативи, призводячи до тоталітарного світу. Під "тоталітаризмом" тут мається на увазі не загальноприйняте розуміння цього слова, як специфічної системи влади, а скоріше економічно-технічний союз, що маніпулює потребами суспільства задля своїх цілей. Подібна система панування створює ілюзію свободи, водночас контролюючи як суспільне, так і приватне життя людини.

Для пригнічення людини у такій системі використовується техніка. Техніка є невід'ємною частиною цього контролю, оскільки вона виконує функцію захисту соціального устрою. Вона має на меті придушити можливість формування позасистемної свідомості, тому що це є загрозою для соціальної

ієрархії. З інструменту для звільнення людини від важкої фізичної роботи техніка у сучасному суспільстві перетворилась на самоціль, яка тепер переважає людину не лише у фізичну, а й інтелектуальному вимірі. Це робить її найбільш сильним інструментом у всій системі, оскільки зростання продуктивності техніки несе за собою зростання контролю. Технологічність, таким чином, скеровує розвиток форм панування і веде до уніфікації свідомості людей. Це формує інертну та повністю підконтрольну масу, яка легко підпадає під вплив пануючого класу. Одновимірну людину, яка є частиною цієї маси, можна приблизно охарактеризувати за декількома рисами. Вона прагне задовольнити лише матеріальні потреби, є прагматичною та має раціоналістичний світогляд, в межах якого головним є переконання у тому, що запорукою прогресу є економічний ріст та благополуччя. “Проста відсутність усіх рекламних і незалежних засобів інформації та розваг занурила б людину в хворобливий вакуум, що позбавляв би її можливості дивуватися й думати, впізнавати себе (чи радше негативне в собі) і своє суспільство. Позбавлена своїх фальшивих батьків, вождів, друзів і представників, вона мусила б вчити заново цю абетку. Але слова і речення, які вона зможе побудувати, можуть вийти зовсім іншими, як і її прагнення та страхи.” [27, с. 90].

І Маркузе, і Бодріяр притримувались думки, що надлишок речей, які почали створюватись в індустріальному суспільстві, зробив головним не так виробництво товарів, як їх перерозподіл. Це, у свою чергу, призвело до різного роду соціальних змін, які вони в своїх роботах обґрунтовували. Бодріяр вважав, що завдяки доступу більшості населення до матеріальних ресурсів можна ліквідувати класову нерівність. Маркузе прагнув подолати репресивний апарат, який через культивування споживання уніфікував колективну свідомість та встановив жорсткий соціальний контроль. Але обидва дійшли до висновку, що це не є можливим. Маркузе наголошував на тому, що без соціального контролю панівний клас втратить важелі влади. Бодріяр пояснював це тим, що без соціальної нерівності симулякр просто втратить свою ефективність. Як приклад

він тут навів “американську мрію” - ідею того, що кожен може піднятися з низів до самої верхівки суспільства і отримати всі бажані матеріальні блага. Соціальна ієрархія в такому суспільстві базується вже не на типових відмінностях різних класів, а на знаковому споживанні, яке забезпечує престиж. Саме суспільство споживання тримається на ідеї, що у всіх людей перед речами існує рівність. Тобто кожна людина, незалежно від класової приналежності, може отримати бажану річ, навіть шляхом позики. Таким чином, вона зможе хоч в чомусь зрівнятися з панівним класом. Відповідно, особистість, сенс та ціль життя сучасної людини визначається через практику споживання, що активно нав'язує їй суспільство та реклама.

3.2 Логіка пізнього капіталізму Фредріка Джеймсона

Фредрік Джеймсон є автором найбільш визнаної теорії постмодерну в контексті економіки капіталізму. Відмінною рисою підходу Джеймсона до концептуалізації постмодернізму є його опора на марксистську традицію та тезу про взаємозв'язок базису та надбудови. Спираючись на цей підхід, він виділив три стадії розвитку капіталізму та відповідні їм культурні парадигми, обумовлені економічними змінами. Постмодерн тут розглядається як епоха, що відображає внутрішню логіку капіталізму в його новій формі. Ця форма пов'язана з економічними змінами, масовим виробництвом, надлишком товарів, швидкою зміною модних тенденцій та зростанням ролі інформації. Перші два етапи, які він описує, це ринковий капіталізм з культурною парадигмою реалізму та імперіалізм, якому притаманний модернізм. Третій етап - пізній капіталізм, що характеризується глобальною експансією капіталу. Саме третя стадія є найчистішою формою капіталізму.

Цю стадію також аналізував економіст Ернест Мандель, з робіт якого Джеймсон запозичив термін “пізній капіталізм”. Мандель виокремив три поступові стадії капіталізму, кожна з яких є діалектичним розширенням минулої: конкурентний, монополістичний та пізній капіталізм. Останній етап розпочався

у 1940-х рр. як поглиблення монополістичної фази. Цьому етапу відповідає постмодерністська культура. Тут важливо зазначити, що для Джеймісона постмодерн - це не просто стиль чи певна ідеологічна концепція, а нова культура, що виникла внаслідок змін у способі виробництва. Культура, за Джеймісоном, поступово інтегрується з економікою, стаючи невід'ємною частиною капіталізму. Вона перетворюється на основу великих індустрій, а будь-який культурний об'єкт набуває економічного значення, перетворюючись на товар.

Джеймісон відрізняється від інших теоретиків постмодерну тим, що він намагався його тоталізувати. Це прямо суперечило головним ідеям постмодерну, які розробили його попередники: наприклад Жан-Франсуа Ліотар пішов так далі, що оголосив війну тотальності. Філософи постмодерну, по суті, заявили про кінець епохи метанаративів модерну та розробили теорію, згідно з якою соціокультурна система більше не мала центру чи чіткої структури. Тут доречно буде згадати концепцію ризому Жюльєн Дельоза, яка персоніфікувала цю ідею та володіє здатністю до безкінечного відтворення і різних форм.

Отже, Джеймісон розробив концепт пізнього капіталізму, який поєднує у собі і марксистські, і постмодерністські постулати. Він приходить до висновку, що ця нова форма капіталізму не може бути пояснена лише в рамках теорії Маркса, тому формує ідею про третій етап капіталізму. Визначальний фактор у системі пізнього капіталізму належить динаміці між культурою та економікою. Джеймісон розглядає пізній капіталізм як економічну систему, що характеризується географічною експансією капіталізму в дусі неокolonіалізму та посиленням глобального домінування фінансового капіталу. До інших характерних рис пізнього капіталізму він відносив новий поділ праці, зміни у банківській сфері та на фондовому ринку, нові форми комунікацій, комп'ютеризацію та автоматизацію, перенесення виробництва в країни третього світу. Одним з не менш важливих аспектів його теорії є те, що він відзначав радикальний характер трансформації капіталізму. Тобто звичний зв'язок між сьогоденням і минулим по суті знищений новими способами виробництва та

організації. Подібно до Маркузе та Бодріяра, він звертає увагу на маніпулятивні техніки засобів реклами та медіа, які призвели до фіктивного розмиття класової системи.

Аби продемонструвати різницю між модерном і постмодерном, Джеймісон порівнює картину Ван Гога «Пара чобіт» і малюнки Енді Воргола «Туфлі з діамантовим пилом». Картину Ван Гога він коментує так: «навмисне і насильницьке перетворення сірого селянського предметного світу на найпрекраснішу матеріалізацію чистого кольору в олійній фарбі слід розглядати як утопічний жест, акт компенсації, який врешті-решт породжує ціле нове утопічне царство почуттів» [23, с. 7]. Під “утопічним жестом” Джеймісон має на увазі те, що Ван Гог перетворив буденну річ на захоплюючий твір мистецтва. Коли ми дивимось на цю картину, то можемо зрозуміти “світ” цих чобіт - це трансформація об'єкта. В той же час вони ілюструють нерівність робітничого класу, що є його політизацією, і вона в творі епохи модерну поєднується з трансформацією. З іншого боку, є зовсім інша та вже пізніша робота Воргола «Туфлі з діамантовим пилом», яка також зображує взуття. Джеймсон описує її так: «у Воргола немає способу завершити герменевтичний жест і повернути цим дивацтвам весь той великий живий контекст танцювального залу або балу, світу реактивної моди або гламурних журналів» [23, с. 8]. Тобто відсутність жвавості об'єкту у цьому творі не залишає місця для уяви, і художник не справляється з тим, щоб передати певний меседж чи викликати емоцію. «Туфлі з діамантовим пилом» є прикладом постмодерністського твору, де немає трансформації об'єкта, що звертається до наших почуттів, і тому залишається лише спиратись на наші минулі уявлення про цінність об'єкта.

Таким чином, прагнення до високих ідеалів у постмодерні стає неможливим через злиття культури з економікою. Джеймісон виокремлює дві ключові характеристики культурної логіки пізнього капіталізму – пастиш та шизофренію. Пастиш він визначає як позбавлену сенсу мімікрію, невдале намагання повторити унікальність стилю минулого. Пастиш не має якоїсь чіткої

цілі - він уособлює в собі пародію, яка існує без мети та паразитує на старому. Це є одним з наслідків відсутності глибини сучасного мистецтва, яку замінила інтертекстуальність - термін, який позначає безкінечне відсилання слів на інші слова, які уникають сенсів та залишаються на поверхні. Іншою важливою характеристикою в його роботі є шизофренія, але вона вказує не так на клінічне захворювання, як на опис стану суб'єкта, в якого немає ідентичності чи еґо. Тобто шизофренія у Джеймсона відсилає до трансформацій психіки сучасної людини. Головною рисою цієї зміни він називає втрату почуття історичності. Людина сучасності живе та мислить лише теперішнім часом, відкидаючи та нівелюючи значення минулого, без якого теперішній час би не існував, та ігноруючи майбутнє, оскільки воно несе у собі здатність змінювати наші плани та дійсність. Ще однією причиною цієї шизофренії стає те, що свідомість людини затуманює постійне споживання медіа та культури, які знаходяться в колі безперервного виробництва. Капіталізму для свого існування життєво необхідно, аби ідентичність людей розщеплювалась, оскільки це дозволяє їй споживати різноманітну культуру, що її оточує, і в той же час знаходити в ній щось своє, аби так само ставати частиною її виробництва. Тут хорошим прикладом будуть меми. Мемі це пастиш, тому що всі вони є копією один одного, і ми постійно з ними взаємодіємо - лайкаємо, поширюємо, коментуємо тощо. Але деякі меми будуть для нас більш "життєвими" і ми створимо свій власний мем на основі іншого, можливо, навіть його опублікуємо. Це, в свою чергу, формує безкінечний потік мемів в інтернеті, який ніколи не закінчиться, якщо це шизофренічне коло не буде розірвано. Таким чином, пастиш і шизофренія є важливими індикаторами культурного простору сучасної людини, наділяючи її рисами децентрації, розірваності та хаотичності.

Висновок до третього розділу

Капіталізм епохи постмодерну прийнято визначати як пізній, оскільки його виокремлює максимальна поширеність практики споживання, яка активно трансформує соціокультурний простір людини. Одна з головних характеристик

постмодерну полягає у тому, що у ньому культура не просто знаходиться у постійній взаємодії з капіталізмом, а формує з ним своєрідний симбіоз. Цей симбіоз розмиває традиційні соц. структури, руйнує залишки об'єднуючих точок дотику культури модерну та уніфікує норми та структури комунікації.

Подібну тотальність системи досліджував і Герберт Маркузе, який вважав людину заручником закріпленою нею соціального контролю. Головним інструментом цього контролю є масова культура (телебачення, реклама тощо), яка нав'язує людині практику постійного споживання. Людина, таким чином, знаходиться у стані, де через засоби масової інформації нею маніпулюють та навіюють штучні потреби, які може закрити лише постійна купівля товарів. Це формує фальшиве відчуття свободи, в рамках якого індивіду пропонується купити будь-яку річ, що має принести йому щастя та почуття духовної наповненості. Насправді ж людина весь цей час знаходиться в стані несвободи, де споживання є її головною і визначальною моделлю поведінки. Це має негативні наслідки для її психіки та призводить до ігнорування справжніх потреб, які репресивна система сучасності намагається перекрити штучним почуттям комфорту та безпеки.

Людина сучасності, за Бодріаром, постійно шукає себе в різноманітній, але безглуздій діяльності, яка маніфестує себе через акт демонстративного споживання. Метою людини тепер є не усвідомлення та реалізація себе як цілісної особистості, а пошук свого місця в соціальній ієрархії суспільства. Головним критерієм поділу в такому суспільстві стає кількість та вартість спожитих знаків, причому спожитих публічно, тобто демонстративно. Суспільство, таким чином, перетворюється на певний рекламний банер, де речі навіть не потрібно застосовувати, оскільки буде достатньо вже того, що вони позначають собою присутність. Варто відзначити, що суспільство споживання у концепції Бодріара виходить за рамки стану відчуження індивіда від самого себе та досліджує докорінні внутрішні зміни людини, яка оточена симулякрами та чия діяльність і сенс життя обмежені функцією, яку їй задала система.

ВИСНОВКИ

Система “премодерн-модерн-постмодерн” представляє собою три ключові парадигми мислення, які були притаманні людям протягом всієї історії. Премодерн серед цих трьох парадигм проіснував найдовше. Він характеризується наявністю родового суспільства, пануванням міфологічного та релігійного світогляду, що в свою чергу сформувало відношення до людини як до маніфестації божественних сил. Модерн кардинально відрізняється від премодерну. Він відкидає притаманну премодерну домінуючу традиції та володіє швидким історичним розвитком. Модерн прийнято вважати ідеологічним проектом, який побудований на ідеї прогресу, науки, знання та раціоналізму. Він визначається швидким розвитком філософії та науки, формуванням світського мистецтва, процесом секуляризації, урбанізації та індустріалізації. Саме індустріалізація, головним чином, і відрізняє модерн від премодерну. Той факт, що модерн представляє собою як джерело раціонального, так і механізм прогресу, дозволило йому охопити різні філософські напрямки: від просвітництва до марксизму. Якщо у парадигмі премодерну світ людині представлявся неосяжним, певною таємницею вищих сил, яку вона ніколи не зможе розв'язати, то людина модерну присвячує себе постійному дослідженню та відкриттю всіх законів і закономірностей навколишнього їй середовища.

У модерні людина більше не розуміється, як певний нащадок чи творіння вищих сил, а як вираз самого себе. Відбувається секуляризація знання, вивільнення людини з-під культурних парадигм сакрально-традиційного світогляду. Модерн постійно прагне до раціоналізації буття у всіх його формах. В мистецтві це був класицизм, у політиці концепція освіченого абсолютного монарха, у філософії пояснення правил та закономірностей людського розуму тощо. Саме в модерні формується єдина картина світу, якій притаманні раціоналізація, віра в об'єктивну істину, лінійне розуміння часу та історичного процесу, науковий світогляд тощо. Гегель першим почав осмислювати модерн як об'єкт наукового дослідження. Він визначив головним принципом модерну

суб'єктивність, яка вже стала базисом для формування права на критику, індивідуалізму та ідеалізму. Суб'єктивність модерну є водночас і позитивним, і негативним явищем, оскільки завдяки ній, Модерн, з одного боку, є світом прогресу, а з іншого у ньому відбувається відчуження духу. В процесі постійного дослідження навколишнього світу модерн почав підпорядкувати мислення жорстким логічним схемам, які застосовувались до реальності. В ХІХ столітті до культурної інтелігенції Європи приходить усвідомлення, що бурхливий розвиток освіти, стрімкий прогрес знань і науки не є абсолютним гарантом вирішення "вічних" проблем суспільного розвитку. Науковий та культурний прогрес парадоксально співіснує зі зростанням насильства, злочинності, не допомагає розв'язати проблеми соціальної несправедливості тощо. Цьому особливо посприяла Французька революція, яка починалась на гаслах рівності та братерства, натомість закінчившись диктатурою Наполеона, який розпочав серію жорстоких та кровопролитних війн. Тому неухильний оптимізм філософів Просвітництва щодо всемогутньої сили знань починає тьмяніти, поступаючись місцем різним, часто протилежним, оцінкам і висновкам, що зачіпають широкий спектр філософських і антропологічних проблем.

Криза модерну так само нерозривно пов'язана з тотальністю розуму, який почав поглинати суб'єктивність людини та її особистісний вимір. Саме абсолютизація розуму у Просвітництві та його надмірна інструменталізація призвело до анти-просвітницького повороту романтизму. Романтики висловлювали підвищений інтерес до особистості та внутрішнього світу людини. Романтики сформували культ уяви на протигагу раціоналізму, цікавились та оспівували у своїй творчості епоху середньовіччя, яку модерн відкидав як щось застаріле, та вивчали "екзотичні" культури Сходу, як альтернативу вседисущому європоцентризму. В цей же період починає з'являтися філософія ірраціоналізму, одним з засновників якої є Шопенгауер. На протигагу просвітницькому оптимізму, ірраціоналіст Шопенгауер очолює течію песимізму. Саме Шопенгауер активно увів тренд критики класичного раціоналізму з позицій

іраціоналізму, які продовжили інші посткласичні мислителі - Бергсон, Ніцше, Шпенглер тощо. Важливо також зазначити, що прагнення обмежити всесильність теоретичного розуму чітко виявлялося навіть в роботах деяких класичних філософів. Так, Іммануїл Кант, стримуючи завзяті пориви Просвітництва, заперечував здатність розуму досягнути "річ у собі". Фрідріх Шеллінг проголошував вищою здатністю розуму не раціонально-теоретичне мислення, а інтуїцію. Йоганн Фіхте ставив практичний (моральний) розум вище за теоретичний. Таким чином, виникнення не- або посткласичної філософії в найрізноманітніших її проявах мало і зовнішні, і внутрішні першопричини.

Філософська думка посткласичного періоду відзначається критикою та переоцінкою ідеологічних концепцій і культурних програм періоду Просвітництва. На фоні цього відбувається значне зростання інтересу до неєвропейських цивілізацій, демократизація культури, з'являється світоглядна позиція нігілізму тощо. Європейська культура перестає мислитися як еталонний зразок для всієї світової культури, тобто зникає притаманний модерну європоцентризм. На зміну йому приходять множинність культур, їхня незвідність одна до одної. В мистецтві тим часом формується декаданс, якому притаманні імморалізм та індивідуалізм. Він стає передумовою модернізму - головного мистецького руху першої пол. ХХ ст., який відзначився руйнацією традиційних форм і уявлень про мистецтво та пошуком нових форм творчого відображення індустріальної дійсності. В цей період також відбувається криза ідеологій, що виникли на основі інтелектуальних досягнень та соціокультурних перетворень Просвітництва.

Постмодерн виникає головним чином після подій Другої світової війни. Це своєрідний бунт проти модерну, що піддає критиці його базові ідеї – Прогрес, Розум та Емансипацію. Він ознаменований двома взаємопов'язаними процесами - деконструкцією та децентрацією, тобто знищенням існуючих систем та ієрархій модерну. Ці два принципи є головними чинниками, через які відзначаються відмінності між модерном та постмодерном. Наприклад, якщо у Модерні

панувала репрезентативна теорія мови, в якій завдяки певним мовним символам реальність може відтворюватись у нашій свідомості, то постмодерн більше не приймає ідею того, що мова є лише певним посередником між нами і реальністю. Постмодерн відмовляється від системності та ідеї “істинного світогляду”. Він надає перевагу ризомі, яка є протилежністю лінійних структур мислення, що притаманні культурі модерну. Це призводить до розмиття межі між об'єктом та суб'єктом пізнання і формує ситуацію невизначеності, відності будь-якого знання. Оскільки світ тепер є хаотичним і розрізненим, реальність в культурній парадигмі постмодерну сприймається з насмішкою та іронією. Більше немає критеріїв “доброго” та “поганого”, тому залишається лише глузувати над світом. Так само постмодерн критикує ідею загальноприйнятих цінностей та авторитетів, які мають привести людей до кращого майбутнього. Постмодерну притаманна максимальна індивідуалізація людини, моральний та етичний релятивізм, плюралізм думок та сенсів, повна свобода самовираження тощо. Постмодерн нерозривно пов'язаний з концепціями постіндустріального суспільства та техногенної цивілізації. Епоха постмодерну є часом буму інформації, яка завдяки інтернету поширюється зі швидкістю світла. Домінанта технологій та швидкий науковий прогрес у постмодерні створюють своєрідний симбіоз і вже безпосередньо впливають на культуру.

Деконструкція постмодерну призводить до розкладу традиційних суспільних інституцій, якими є родина та нація. Вони вважаються певними застарілими конструктами, які штучно обмежують людину і її особистість. Цьому також сприяє процес глобалізації, який розмиває між людьми міждержавні та інші рамки. Людина постмодерну знаходиться у перманентній кризі ідентичності, оскільки більше не існує загальної для всіх картини світу, на основі якої можна сформуванати власні ціннісні орієнтири і переконання. Тобто постмодерн знаходиться в ситуації, де він відмовився від старих ідеалів, але так і не зміг запропонувати людям нові. Людина постмодерну опинилася наодинці зі світом, який можна описати давньогрецьким фразеологізмом "все тече і ніщо не

залишається на місці". Людський розум, який в Модерні був основою світобудови, тепер не претендує ні на істинність, ні на універсальність. Людина втрачає здатність до філософського пізнання світу та віру в те, що вона зможе змінити існуючий порядок речей.

У постмодерні відбувається стирання межі між елітарною та масовою культурою, тому що будь-які культурні форми стають масовими завдяки комерціалізації. Комерціалізація, в свою чергу, призводить до того, що культура постмодерну стає індустрією, яка нескінченно виробляє культурний продукт. Відповідно, культура постмодерну не має жодної високої мети та відзначається своєю поверхневістю, хаотичністю, самоповтором і кітчевістю. При чому важливо зазначити, що індустріалізується не лише матеріальна складова, але і надбудова (*superstructure*) самого культурного виробництва. Таким чином, головними процесами культури та суспільства постмодерну стає стандартизація та уніфікація. Це корелює з концепцією симулякрів, які вже давно втратили оригінал та знаходяться в процесі постійного відтворення, перенасичуючи собою культурний простір. Це, в свою чергу, формує суспільство споживання, в якому людина формує свою ідентичність на споживанні товарів, тобто символів та бачить це єдиною ціллю свого життя. Людина суспільства споживання живе у фіктивній реальності, де домінує самообман. Вона намагається досягнути щастя завдяки постійному придбанню відчужених знаків предметів, які вже не пов'язані з їх сутністю, але це ніяк не заповнює її духовний дефіцит та порожнечу, через що коло споживання продовжується знову.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балух, В. О., Коцур, В. П. Культура ранньомодерної Європи. Київ: Видавництво "Либідь", 2006. С. 5-18.
2. Бауман, З. Плинні часи: життя в епоху непевності. К.: Критика, 2013. С. 35-40.
3. Габермас, Ю. Філософський дискурс модерну. Київ: Дух і Літера, 2001.
4. Гегель, Г. В. Ф. Феноменологія духу. Харків: Фоліо, 2023. С.480
5. Дерріда, Ж. Монолінгвізм іншого або протез першопочатку. Київ: Ніка-Центр, 2007. С. 25-30, 110-115.
6. Декарт, Р. Міркування про метод. Київ: ТанDEM, 2001 .С. 40-42
7. Ліотар, Ж.-Ф. Ситуація постмодерну. Філософська і соціологічна думка Вип. 5-6, 1995. С. 15-38
8. МакЛюен, М. Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги. Київ: Ніка-Центр, 2024. С. 20-23
9. Ортега-і-Гассет, Х. Бунт мас. Нью-Йорк: ООЧСУ, 1965. С. 5-60
10. Рассел, Б. Історія західної філософії. Київ: Основи, 1995. С. 110-125,
11. Куриленко, І. А. Трансформація феномену гри в дискурсі Постмодернізму. Культура України. Серія : Культурологія., 2015. С. 40-43. URL <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/6050>
12. Леш, С. Соціологія постмодернізму. Львів: Кальварія, 2003. С. 205-210
13. Павлова, О. До дефініції поняття "культурна індустрія": дескрипція симптомів та аналіз тенденцій. Українські культурологічні студії, 2017. С. 41-46. URL <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/584795.pdf>
14. Павлова, О. Коли візуальні практики стали медіатизованими: контекст способу сигніфікації модернізму та класичної культурної індустрії. Вісник: Українські культурологічні студії, 2022. С. 80-92. URL [https://doi.org/10.17721/UCS.2022.2\(11\).13](https://doi.org/10.17721/UCS.2022.2(11).13)

15. Філіпов, В. Л. Деконструкція культури у філософемах Дерріди. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії, 2014. С. 68-81. URL <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2014.24931>
16. Щербина, В. В. Розпад (декомпозиція) модерну: три віхи кризи. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць, 2010. С. 89-104. URL <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2010/1/17.pdf>
17. Eyerman, R. Jeffrey Alexander and the cultural turn in social theory. *Thesis Eleven*, 2004. С. 26-29
18. Baudrillard, J. *In the Shadow of the Silent Majorities*. New York: Semiotext(e), 1983. С. 129
19. Baudrillard, J. *The Consumer Society: Myths and Structures*. London: SAGE Publications, 1998. С. 100-150
20. Best, S., & Kellner, D. *The Postmodern Turn*. New York: Guilford Press, 1997. С. 10-26 URL <http://www.julietdavis.com/COM443/articles/The%20Postmodern%20Turn%20-%20Best%20and%20Kellner.pdf>
21. Horkheimer, M., & Adorno, T. W. *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*. Stanford: Stanford University Press, 2002. С. 35-40, 180-185.
22. Harvey, D. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005. С. 55-60, 120-125.
23. Jameson, F. (1991). *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham, NC: Duke University Press. С. 10-40 URL <https://web.education.wisc.edu/halverson/wp-content/uploads/sites/33/2012/12/jameson.pdf>
24. Julien, P. *Jacques Lacan's Return to Freud: The Real, the Symbolic, and the Imaginary*. New York: New York University Press, 1994. С. 80-85
25. Kant, I. *An Answer to the Question: What is Enlightenment?* In *Practical Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 17.
26. Kierkegaard, S. *Philosophical Fragments*. Princeton: Princeton University Press, 1985. P. 24.

27. Marcuse, H. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Boston: Beacon Press, 2013. C. 10-80 URL <https://www.marxists.org/ebooks/marcuse/one-dimensional-man.pdf>
28. Nietzsche F. *Schopenhauer as Educator*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 127.
29. Nietzsche, F. *The Birth of Tragedy and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. C. 25-30
30. Schopenhauer, A. *The World as Will and Representation*. New York, Dover Publications Inc, 1969. C. 72-85. URL <https://philocyclevl.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/10/schopenhauer-world-as-will-and-representation-1of2.pdf>
31. Hicks, S. R. *Explaining Postmodernism: Skepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*. Tempe, AZ:Scholargy Publishing, 2004. C. 90-95
32. Hall, S. *Questions of Cultural Identity*. London:Sage Publications, 1996. C. 1-15.